

דברי חכמים וחידותם

פרשנות התנ"ך בספרות חז"ל וימי הביניים

ספר יובל לכבוד חננאל מאק

עורכים: אביגדור שנאן וישראל יי יובל

דברי חכמים וחידותם

פרשנות התנ"ך בספרות חז"ל וימי הביניים

ספר יובל לכבוד חננאל מאק

עורכים: אביגדור שנאן וישראל יי יובל

The Wisdom of the Sages
Biblical Commentary in Rabbinic Literature

Presented to Hananel Mack

Editors: Avigdor Shinan & Israel J. Yuval

מסת"ב 978-965-540-851-5

© הוצאת כרמל

ת"ד 43092, ירושלים 9143002

טל' 02-6540578 ; פקס 02-6511650

דוא"ל : books@carmelph.co.il ; www.carmelph.co.il

תשע"ט / 2019

Printed in Israel

תוכן העניינים

7	הקדמת המשפחה
11	הקדמת העורכים
	ברכי אליצור
15	'מפני שלא היה בו שום דופי' – על פְּשֵׁרָה של מגמת הסנגוריה בדרשות חז"ל העוסקות במלכות שאול
	חיים באר
49	כותונת הפסים: סיפורו של פריט לבוש מקראי כסמל לאומי מתגלגל בשירה העברית לדורותיה
	חגי בן־שמאי
69	מציפורי לתימן: גלגולו של גלגל המזלות שבפסיפס בית הכנסת בציפורי במדרש הגדול
	עמוס גאולה
89	'לפי הפשט עזרא כתב... או משה כתבו ברוח הקדש' – הערות על חיבור התורה בפירושו חדש לתורה מכתב יד וטיקן
	אברהם גרוסמן
115	דרשות מקוריות של רש"י בפירושו לשיר השירים והפולמוס היהודי-הנוצרי
	דוד הנשקה
135	טף של עיר הנידחת: מקרא, מדרש, רמב"ם
	שמואל ורגון
171	יחסו של שד"ל לפרשנים־חוקרים מאומות העולם
	יוסף יהלום
189	הרקע הפייטני של מדרש תדשא ובני חוגו
	שרה יפת
213	המונח 'גר' ותפיסת הגיור הדתי במקרא
	חיים מיליקובסקי
231	ויקרא רבה פרשה כ – עיוני עריכה, נוסח ותאולוגיה

	ארנון עצמון
251	פניה הכפולות של נבואת ישעיהו במדרש פסיקתא דרב כהנא
	שמא יהודה פרידמן
269	'ענני הכבוד', בין ר' אליעזר לר' עקיבא
	תמר קדרי
295	תפיסת היופי באגדת חז"ל: לדמותה של שרה
	שמחה קוגוט
311	פשט ודרש המתמודדים עם שאלת התאם הגוף לשמות קיבוציים במקרא
	אדמיאל קוסמן וענת שרבט
	'שתי נשים שהיו מסלדות זו את זו' – עיון במקורות התלמודיים והרבניים
	העוסקים ביחסי מין בין נשים כמצע לבחינה מחדש של הגישות השונות
333	בהלכה היהודית ליחסי מין חד-מיניים
	רלה קושלבסקי
355	מעמדו של המקרא ב'ספר המעשים': פואטיקה, רטוריקה ותפיסת עולם
	אפרים קנרפוגל
	פירושי התורה לר' משה מקוצי ופרשנות המקרא בצפון צרפת במאה
375	השתים-עשרה והשלוש-עשרה
	יוסף שלמון
397	הנצי"ב מוולוז'ין
	גלעד ששון
407	דרשות חז"ל על הספקנות התאולוגית של קהלת – דחייה או אימוץ?
435	חננאל מאק – רשימת פרסומים
445	רשימת המשתתפים בקובץ

מפני שלא היה בו שום דופי – על פְּשֵׁרָה של מגמת הסנגוריה בדרשות חז"ל העוסקות במלכות שאול

ברכי אליצור

דמותו של שאול מוצגת בספר שמואל כדמות שעברה מהפך קיצוני. במפגש הראשון עם דמותו, בסיפור המקדים את משיחתו למלך ובשנות מלוכתו הראשונות¹ מצטייר שאול כאדם צנוע, עדין ורגיש;² בסיפורי ההמשך המתארים את שיאה של תקופת המלוכה מצטייר שאול כמלך שרוח הקנאה שולטת בו, ומניעה אותו להורות על מעשי הרג של אנשים תמימים.³

העיון בפרקי שאול מותיר בקורא תחושה של דמות טרגית שכוח השררה השחית את מידותיה, והוביל אותה לגורל המר של אובדן המלוכה ולמותם בטרם עת של מרבית בני השושלת.⁴

לעומת זאת, מעיון במדרשי חז"ל העוסקים בדמותו של שאול מצטיירת הערכה חיובית יותר כלפיו ולעתים אף ניסיון לנקות את שאול מהעוונות שיוחסו לו בכתוב. במקרים אחדים פורש הדרשן נסיבות מקלות שהובילו את שאול לחטוא,

¹ קשה לחשב את שנות מלכותו של שאול בהתבסס על פסוקי המקרא. הפסוק היחיד המתייחס לכך ומובא בנוסח פתיחה האופייני לתיאור הנהגת המלכים, מציין שתי שנות מלוכה בלבד: '[...] ושתי שנים מלך על ישראל' (ש"מ"א יג, א). ודאי שלא ניתן לקבל מספר זה כפשוטו, ורבים המפרשים והחוקרים שניסו לבאר את משמעות המידע העולה מן הפסוק. למגוון הצעות ההסבר עיינו: א' ברטל, מלכות שאול, תל אביב תשמ"ב, עמ' 126-129.

² ראו ש"מ"א ט, ה, חששו של שאול מדאגתו של אביו; שם, כא דברי ההצטנעות של שאול על מעמדו האישי ועוד.

³ על המהפך בדמותו של שאול כפי שמתואר בסיפור המקראי ראו: י"ת רדאי, 'על הכיזום בסיפור המקראי', בית מקרא, כ-כא (תשכ"ד), עמ' 62-63; מ' אילת, 'שאול בשיא כוחו וראשית נפילתו', תרביץ, סג (תשנ"ד), עמ' 5-25; מ' גרסיאל, ספר שמואל א – עיון ספרותי במערכי השוואה, באנלוגיות ובמקבילות, רמת גן תשמ"ב, עמ' 150-152; ברטל (לעיל הערה 1), עמ' 154-160.

⁴ בשירו 'בעין דור' שם שאול טשרניחובסקי בפי שאול טענה, שהוא מטיח כביכול באזני שמואל לאחר שהועלה באוב; על פיה עצם הבשורה על מלכותו של שאול נשאה את בשורת נפילתו: 'פְּלִיטֵי כָּל פְּחֵי בְּסִעְרוֹת מִלְחָמָה / וְאֶשְׂרֵי בְּבֵית הָיָה לְשִׁמְמָה. / עַם פְּלִשְׁתִּים סְבוּנִי, בְּעוֹתֵי צִלְמֹת / – הָרוּחַ הָרָעָה תִּדְרָאנִי עַד מָוֶת. / אִישׁ-הָאֱלֹהִים! מָה אֵל יַעֲנִי? / כִּי סָר מַעַל – מָה אַעֲשֶׂה? עֲנִי! / מִדּוּעַ, הָהָ, מֶלֶךְ עַל עַמְּךָ מִשְׁחַתְּנִי, / מִדּוּעַ מֵאַחֲרֵי הַצָּאן לְקַחְתָּנִי?' (ש' טשרניחובסקי, כל כתבי שאול טשרניחובסקי, ירושלים ותל אביב תש"ו, עמ' 31).

ובאחרים הוא מסיט את כובד ההאשמה משאול אל הסובבים אותו. כך לדוגמה בדרשות העוסקות באחד מחטאיו החמורים ביותר – הריגת כוהני נוב:

ושגגתה עולה זדון – דאמר רב יהודה אמר רב: אלמלי הלווהו יהונתן לדוד שתי ככרות לחם לא נהרגה נוב עיר הכהנים, ולא נטרד דואג האדמי, ולא נהרג שאול ושלשת בניו (בבלי, סנהדרין קד ע"א).

וישבי בנב אשר בילידי הרפה ומשקל קינו שלש מאות משקל נחשת והוא חגור חדשה ויאמר להכות את דוד. מאי וישבי בנוב? אמר רב יהודה אמר רב: ⁵ איש שבא על עסקי נוב. אמר ליה הקדוש ברוך הוא לדוד: עד מתי יהיה עון זה טמון בידך? על ידך נהרגה נוב עיר הכהנים, ועל ידך נטרד דואג האדומי, ועל ידך נהרגו שאול ושלשת בניו. רצונך – יכלו זרעך או תמסר ביד אויב? אמר לפניו: רבוננו של עולם! מוטב אמסר ביד אויב, ולא יכלה זרעי (שם צה ע"א).⁶

שאול, שעל פי הכתוב הורה לניצביו 'סבו וְהִמִּיתוּ פְּהַנֵּי הַי' (שמ"א כב, יז), אינו נזכר בשתי הדרשות כמי שאשם במותם של הכוהנים. תחת זאת מאשים רב את יהונתן בן שאול בגרימת אסון נוב, ותולה זאת בכך שלא צייד את דוד בבריחתו כראוי ואילצו לבקש מהכהנים שיתנו לו מלחם הקודש. בדרשה השנייה של רב נזקפת חובת החטא לדוד.

במאמר זה נציג את האהדה היחסית העולה מן המדרשים לדמותו של שאול מול היחס אליו כפי שהוא מצטייר מן הסיפור המקראי. נעמוד על חריגות אופיין של דרשות חז"ל בהשוואה לפרשנות הקדומה יותר (פילון ויוספוס), ונציע כי רבות ממסורות חז"ל העוסקות בשאול מהוות תבנית מדרשית לייצוגה של הנהגה חלופית לשלטון הקיים. הנחה זו תסייע לשער מהי הסיבה להתעלמות מדמותו בספרות הקומראנית והנוצרית הקדומה, ומה פשר אזכורו (הקצר) בקוראן.

א. מעשי שאול במקרא ופרשנותם בדרשות חז"ל

פרקים רבים במקרא מוקדשים לדמותו של שאול, ובמקביל אליהם קיימות גם לא מעט דרשות. מסגרת מאמר זה אינה מאפשרת לדון בכל הדרשות, ולכן תתמקד הסקירה בשתי קבוצות דרשות. הקבוצה הראשונה כוללת מעשים של שאול המתוארים במקרא באופן חיובי או ניטרלי, שלהם הוסיפו הדרשנים פרטים המשווים להם נופך חיובי רחב יותר ומעידים על מעלותיו; הקבוצה השנייה מתייחסת דווקא למעשי החטא של שאול, שהדרשות בעניינם מקהות את חומרת חטאיו. כדי לעמוד על פערי השיפוט בין המקרא לדרשות נציע בכמה מהדוגמאות

⁵ בכ"י פירנצה המאמר מובא בשם רב יהודה, ללא רב.

⁶ מקבילות: שוחר טוב יח, ל, לו.

פרשנות קדומה יותר, המבארת את מעשי שאול בדומה לשיפוט המקראי ולעתים אף מחמירה יותר.⁷

1. תכונותיו ומידותיו של שאול

מידת הענווה

בניגוד לדמויות מקראיות אחרות, שאול זוכה לא פעם לאפיון ישיר של תכונותיו, מידותיו ותחושותיו.⁸ להצגת דמותו מתלווה התיאור 'בְּחֹר וְטוֹב וְאִין אִישׁ מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל טוֹב מִמֶּנּוּ מִשְׁכֻּמוֹ וְנִמְעָלָה גְבוּהַ מִכָּל הָעַם' (שמ"א ט, ב). בהמשך מבליט הכתוב את מידת הענווה של שאול דרך עדותו של שאול על עצמו: 'הָלוֹא כֵּן יְמִינִי אָנֹכִי מִקֻּטְנֵי שְׁבָטֵי יִשְׂרָאֵל וּמִשְׁפַּחְתִּי הִצְעַרְהָ מִכָּל מִשְׁפַּחֹת שְׁבָטֵי בְּנֵי־מִן וְלָמָּה דִּבַּרְתָּ אֵלַי כְּדָבָר הַזֶּה' (שם, כא). הביטוי הממשי של תכונת הענווה עולה מתיאור היעלמותו בשעת חשיפת מלכותו לעיני העם: 'וַיֹּאמֶר ה' הִנֵּה הוּא נִחְבָּא אֶל הַכְּלִים' (שם י, כב), וכן מתגובתו לבני הבליעל שביזו אותו ולא הביאו לו מנחה: 'וַיְהִי כְּמִקְרִישׁ' (שם, כז).⁹ שאול נזכר כמי שמסרב להצעת העם להמית את המתנגדים למלוכתו (שם יא, יג).¹⁰ מידת הענווה המאפיינת את מעשיו בראשית תקופת שלטונו הולכת ונשחקת בהמשך תקופת מלוכתו: את שליחותו בהשמדת עמלק הוא אינו מבצע כנדרש, אולם הוא דואג להנצחת חלקו במלחמה זו על ידי הצבת אנדרטה.

'[...] וַיַּגֵּד לְשִׁמוּאֵל לֵאמֹר כֹּא שְׂאוּל הַכְּרַמְלָה וְהִנֵּה מֵצִיב לוֹ יָד וַיֹּסֵב וַיַּעֲבֹר וַיֵּרֵד הַגְּלִגְלִי' (שם טו, יב).¹¹

⁷ כאן המקום לציין שבספרות חז"ל יש גם לא מעט דרשות הממשיכות את הקו המקראי של תוכחה ושיפוט שלילי של מעשי שאול. דרשות אלו לא יידונו במאמר זה, הן משום שאין בתוכנן משום חריגה ממשית מהשיפוט המקראי ופרשנותן איננה מעוררת תחושת דיסוננס, והן משום שהן לא מהוות את עיקר הטיפול בדמותו (הנוטה למגמת סנגוריה ושבח בניגוד למקרא). במקומות שדרשות הסנגוריה על שאול מנוגדות לדרשות חז"ל אחרות נציין זאת, שכן ההשוואה רק תגביר את הפליאה מן הדרשות המתאמצות לנקות את שאול מדופי.

⁸ על דרכי אפיון הדמויות בסיפור המקראי ראו: פ' פולק, הסיפור במקרא, ירושלים תשנ"ד, עמ' 263-301.

⁹ יש להעיר כי במגילת קומראן (4QSam^a: 5-10) ובתרגום השבעים על אתר תחת התיאור 'זיהי כמחריש' מופיעה תוספת של פסקה ארוכה, והצירוף 'זיהי כמחריש' מוחלף במילים 'זיהי כמו חדש ויעל נחש העמוני [...]', המצוטטות גם בכתבי יוספוס. ראו: F. M. Cross, *Discoveries in the Judaean Desert; Qumeran cave 4 (DJD XII)*, Oxford 2005

¹⁰ על פשר תגובתו הסלחנית של שאול לדברי הזלוזל בו ראו: ש' זלבקסי, 'הזלוזל של בני בליעל בשאול ותגובתו', בית מקרא, 36, ד (תשנ"א), עמ' 299-322.

¹¹ על מטרתה של הקמת היד עיינו: א' דמסקי, 'העימות בין שמואל לשאול ושאלת סמכותו השיפוטית של המלך', תשורה לשמואל – מחקרים בעולם המקרא לכבוד שמואל אחיטוב, בעריכת צ' טלשיר

הכבוד שממנו ברח כשהומלך, הופך להיות לו לעוגן הצלה כשהוא מתבשר על גדיעת מלכותו: 'וַיֹּאמֶר חֲטָאתִי עִתָּהּ פָּכַדְנִי נָא נֶגֶד זְקַנִּי עֲמִי וְנֶגֶד יְשָׁרְאֵל וְשׁוֹב עֲמִי וְהִשְׁתַּחֲוִיתִי לָהּ אֶל־הֵיךְ' (שם, ל).

שאל המוותר על הערכת העם את ניצחונותיו במלחמה בראשית תקופת מלכותו – 'וַיֹּאמֶר שְׂאוּל לֹא יוֹמַת אִישׁ בַּיּוֹם הַזֶּה כִּי הַיּוֹם עָשָׂה ה' תְּשׁוּעָה בַּיְשָׁרְאֵל' (שם יא, יג), נתקף בפרץ קנאה קשה לשמע הערכת הניצחון המושמעת בפי העם ומבחינה בין תרומתו לזו של דוד: 'וַיִּחַר לְשְׂאוּל מְאֹד וַיִּרַע בְּעֵינָיו הַדְּבָר הַזֶּה וַיֹּאמֶר נִתְּנוּ לְדָוִד רֵבָבוֹת וְלִי נִתְּנוּ הָאֲלָפִים וְעוֹד לוֹ אֶף הַמְּלוּכָה' (שם יח, ח). המקרא מבחין, אם כן, בין המיירות התרומיות של שאל בראשית תקופת מלכותו לבין קלקולן עם התבססות שלטונו.

יוספוס, בתיאור הנרחב שהוא מקדיש לסיפורו של שאל, מכיר בענוותנותו של 'הנחבא אל הכלים',¹² אך מציע הסברים רצינוניים למרבית ביטויי הצניעות המיוחסים לו. כך למשל הוא מסביר את דברי שאל על מעמדו הפחות כנובעים מחששו להפוך מושא ללעג בסביבתו: 'אבל, אדוני, קטונתי מתקנה זו, בן אני לשבט קטן מלמנות (ממנו) מלכים ומשפחתי נחותה ממשפחות אחרות. אתה חומד לך לצון ושם אותי לצחוק בדברך על דברים גדולים ממעמדי'.¹³ את הסתרת דבר המלוכה הוא תולה בחששו של שאל מקנאתם של רעי לב:

ואילו על המלוכה ועל הדברים התלויים בה, שהיה חושב, שאם יספרם, יעורר קנאה ואי אמונה, שתק (ולא דיבר) אליו, כי סבור היה, שאין זה מן הבטחון או מן החכמה לגלות דבר כזה אפילו לאיש, שנראה כידיד נפש לו והוא חביב עליו מכל קרוביו לדם. (שאל עשה זאת), כמדומה לי, מתוך שיקול דעת (נכון) על טבעו של האדם כפי שהוא לאמתו, שאין אדם, אם ידיד אם קרוב, שידידותו קיימת (לעולם) ושומר את רחשי לבו (אלה) גם בשעה, בה (זוכה חברו) לגדולה מפוארת מאת אלהים, אלא למראה היתרונות הללו מיד נעשים (האנשים) רעי לב ורוחשי קנאה.¹⁴

ואחרים, ירושלים תשס"א, עמ' 106. על מנהגי ההנצחה המקובלים באותה תקופה עיינו: A.V. Horowitz, 'Spanning the Generation: Aspects of Oral and Written Transmission in the Bible and Ancient Mesopotamia', R. M. Geffen & M. B. Edelman (eds.) *Freedom and Responsibility*, Hoboken 1998, pp. 11-30; וראו לעומתם את הסבורים כי מטרת הצבת היד היתה רחבה יותר ונועדה להרחיב את תחומי שלטונו גם באזור הדרום: ברטל (לעיל הערה 1), עמ' 91-92.

¹² קדמוניות היהודים 1 ו 63-65 (מהדורת שליט, עמ' 188).

¹³ שם, 51 (מהדורת שליט, עמ' 186).

¹⁴ שם, 59 (מהדורת שליט, עמ' 187). על מגמותיו של יוספוס בתיאורי שאל, ראו: L.H. Feldman, 'Josephus' View of Saul', *Josephus's Interpretation of the Bible*, Berkeley, L.A. & London,

בחיבור 'קדמוניות המקרא' השאיר המחבר רק את הסתייגותו של שאול מהמלכות עקב מעמדו האישי ('כי נער אנכי') והמשפחתי, והשמיט את התיאורים הנוספים המעידים על ענוותנותו.¹⁵

מול האמביוולנטיות המקראית ביחס לענוותנותו של שאול ומול צמצום ביטוייה בתיאורי יוספוס וב'קדמוניות המקרא' ניכרת מגמת האהדה לענוותנותו של שאול בקובצי מדרש שונים, הפוסחים על ביטויי הדאגה של שאול לכבודו הנזכרים בפסוקי המקרא.

בתוספתא ברכות דנים בשאלה מהי התכונה שזיכתה את יהודה במלכות; החכמים מונים את מידת הענווה כמי שמזכה את בעליה במלכות, ומדגימים אותה דרך שאול:

אף שאול לא זכה למלכות אלא מפני הענוה שני' פן יחדל אבי מן האתונות ודאג לנו' (שמ"א ט, ה) שקל עבדו בו. אבל שמואל לא אמ' כן אלא הנה נטש אביך את האתונות ודאג לכם לאמר מה אעשה לבני. כשהוא בורח מן הסררה מהו או' וישאלו עוד בה' [הבא עוד וג'...] הנה הוא נחבא אל הכלים¹⁶ (תוספתא, ברכות ד, יח).

הרישא של ההוכחה מתייחסת לתיאור ניטרלי בפסוקים, שבו מוצג שאול כמי שמנסה לשכנע את נערו לחזור כדי להרגיע את דאגת האב. הוא נוקט לשם כך בלשון רבים, אף על פי שמן הסתם דאגת האב תהיה נתונה לבנו ולא לנער המתלווה (כפי שעולה מדברי שמואל). הכללת הנער כמושא לדאגת אביו מוכיחה לדעת הדרשן את ענוותנותו של שאול, שאינו מבחין בין מעלת עצמו למעמד נערו בעיני אביו.

גרסה מאוחרת יותר מונה אף היא את הצניעות (במובן ענווה) כמידה המשפיעה על בחירתם של מנהיגים, וגם בה מוצג שאול כהוכחה לכך:

אמר רבי אלעזר:¹⁷ מאי דכתיב לא יגרע מצדיק עיניו (איוב לו, ז), בשכר צניעות שהיתה בה ברחל – זכתה ויצא ממנה שאול, ובשכר צניעות שהיה בו בשאול –

1998, pp. 214-244. ; לניתוח ההבדלים בין תיאור שאול במקרא לתיאורי יוספוס בהקשר לדיון דלעיל, ראו: M. Avioz, *Josephus' Interpretation of the Books of Samuel*, London and New York 2015, pp. 27-28.

¹⁵ קדמוניות המקרא נו, ו (מהדורת הרטום, עמ' 138); וראו A. Spiro, 'Pseudo-Philo's Saul and the Rabbis' Messiah ben Ephraim', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 21 (1952), pp. 119-137.

¹⁶ הציטוט המלא של הפסוק אינו מופיע בכל עני הנוסח.

¹⁷ בכ"י לונדון: 'אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא'.

זכה ויצאת ממנו אסתר [...] ומה צניעות היתה בשאלו – דכתיב¹⁸ ואת דבר המלוכה לא הגיד לו אשר אמר שמואל – זכה ויצאת ממנו אסתר. ואמר רבי אלעזר:¹⁹ כשהקדוש ברוך הוא פוסק גדולה לאדם – פוסק לבניו ולבני בניו עד סוף כל הדורות, שנאמר וישיבם לנצח ויגבהו (וגו'), ואם הגיס דעתו – הקדוש ברוך הוא משפילו, שנאמר ואם אסורים בזקים וגו' (בבלי, מגילה יג ע"א–ע"ב).

הדרשן מזכיר שלוש דמויות משושלת בנימין בעלות מכנה משותף של הסתרת זהותן ומעמדן. הסתרת הזהות נתפסת על ידי הדרשן כמעידה על צניעות ומעלה את הדמות למעלת צדיק. שכרו של הצדיק הוא המשך שושלת המלכות. נדמה שהדרשן מתעלם מגדיעת מלוכת שאול, ומוכיח על פי שושלת זו כי 'כשהקב"ה פוסק גדולה לאדם – פוסק לבניו ולבני בניו עד סוף כל הדורות'.²⁰

בדרשת התנחומא שלהלן אין חריגה מהאווירה העולה מהפסוקים העוסקים בהמלכת שאול, אולם אין בה כל עדות לשינוי שחל בו עם התבססותו בממלכה. בעל הדרשה מציג את שאול כמי שהבריחה מן השררה אפינה את כל הווייתו.

ויקרא אל משה. זש"ה גאות אדם תשפילנו ושפל רוח יתמוך כבוד (משלי כט, כג), כל מי שבורח מן השררה השררה רודפת אחריו, שאול ברח מן השררה בשעה שבא למלוך. שנאמר וישאלו עוד בה' הבא עוד [הלום] איש ויאמר ה' הנה הוא נחבא אל הכלים (שמ"א י, כב), מהו כשבאו ואמרו לו דבר המלוכה, אמר להם אין אני ראוי למלכות, אלא שאלו באורים ותומים, אם ראוי אני, ואם לאו הניחו אותי, מיד וישאלו עוד בה', מיד החביא עצמו עד ששאלו אורים ותומים, ויאמר ה' הנה הוא נחבא אל הכלים, כך שנו רבותינו, הכלים אלו אורים ותומים, זה ברח מן השררה ורדפה אחריו, שנאמר הראיתם אשר בחר בו ה' כי אין כמוהו בכל העם (שמ"א י, כד) (תנחומא [ב] ויקרא ד).²¹

מלכותו של שאול מתוארת בדרשות כשכר על ענוותנותו. בדרשה שלפנינו מוסברת גם הפסקת המלוכה כנובעת ממידת הענווה, אלא שהפעם היא גדולה מדי:

¹⁸ בכ"י גוטינגן ובכ"י לונדון מובא גם חלקו הראשון של הפסוק.

¹⁹ בכ"י גוטינגן: 'אמר איבו? אמר חנינא'; בכ"י לונדון: 'אמר אלעזר] אמר ר' חנינא'.

²⁰ בבבלי, זבחים קב ע"א, מובאת דרשתנו כהוכחה לכך שמלכות שאול שהיתה אמורה להימשך לדורות, נגדעה. בעלי דעה זו סבורים שהמשך הדרשה 'ואם הגיס דעתו – הקב"ה משפילו' מכוונים לשאול, אלא שפירוש זה סותר את רעיון הדרשה אצלנו המוכיחה הנהגה שושלתית שממשיכה משאול כשכר על צניעות. לדיון בשאלת מלכות שאול פָּכְזו שיועדה מלכתחילה להיות שושלתית ראו: ברטל (לעיל הערה 1), עמ' 107.

²¹ וכן תנחומא ורשא ויקרא ג.

על מגמת הסנגוריה בדרשות חז"ל העוסקות במלכות שאול 21

אמר רב יהודה אמר רב²²: מפני מה נענש שאול?²³ מפני שמחל על כבודו, שנאמר "ובני בליעל אמרו מה ישענו זה ויבוהו ולא הביאו לו מנחה ויהי כמחריש" (שמ"א י, כז) וכתוב "ויעל נחש העמוני ויחן על יבש גלעד וגו'" (בבלי, יומא כב ע"ב).

השוואת הסיבה שמייחס הדרשן להפסקת המלוכה לסיבה המקראית, מלמדת כי גם דרשת הביקורת לכאורה היא המשך למגמת הסנגוריה על דמותו של שאול. מידת הענווה של שאול איננה חידוש של מדרשי חז"ל, ואף הרצון לעסוק בחשיבותה של מידה זו דרך דמותו של שאול אינו מפתיע. מה שבכל זאת מעורר תמיהה הוא בחירתם של מרבית הדרשנים להסתפק בתיאור מידת הענווה שבו בלי לתאר את קלקולה, וזאת חרף הלקח החשוב שניתן להפיק מהקבלת שתי התקופות בחייו כפי שמתאר בעל הדרשה בבבלי:

תניא, אמר ר' יהושע בן פרחיה: בתחלה כל האומר עלה לה, אני כופתו ונותנו לפני הארי, עתה כל האומר לי לירד ממנה, אני מטיל עליו קומקום של חמין, שהרי שאול ברח ממנה, וכשעלה בקש להרוג את דוד (בבלי, מנחות קט ע"ב).²⁴

כאמור, רוב הדרשנים ויתרו על לקח זה והעדיפו לצייר את שאול כסמל למידת הענווה.

צניעות (בלבוש)

מימרה המיוחסת לר' אבא בר כהנא, מתארת את אנשי בית שאול כמי שניכרים בהקפדה על צניעות מלבושם. הקפדה זו מוכחת מדרשת ר' אלעזר המתארת את פעולותיו של שאול כשהסך את רגליו במערה:

כתיב וישב דוד לברך את ביתו ותצא מיכל בת שאול לקראתו [ותאמר מה נכבד היום מלך ישראל אשר נגלה...] [כהגלות נגלות אחד הריקים] (שמ"ב ו, כ) מהו 'אחד הריקים'? אמר אבא בר כהנא הריקים שבריקים זה ארכיסטיס. אמרה היום נגלה כבוד בית אבא. אמרו עליו על בית שאול שלא נראה מהם לא עקב ולא גודל מימיהם הדא הוא דכתיב 'ויבא אל גדרות הצאן על הדרך וְשָׁם מערה' (שמ"א כד, ג), רבי אבון בשם רבי לעזר גדר לפנים מגדר היה 'ויבא שאול להסך את רגליו' והוה חמי ליה משולשל ציבחד ומסליק ציבחד משולשל ציבחד ומסליק ציבחד, אמר דוד היאך מינגע בהדין גופא צדיקא? הדא היא דו אמר ליה 'הנה היום הזה

²² בכ"י לונדון חסר 'אמר רב'.

²³ וראו רש"י שם: 'לבוא לידי דבר שעליו ניטל ממנו מלכות'.

²⁴ מקבילה: אבות דרבי נתן א, י.

ראו עיניך את אשר נתנך היום בידי במערה ואמר להרגך' ואחוס עליך אין כתיב כאן אלא ותחס עליך צניעותך חסת עליך (ירושלמי, סוכה ה, ד [נה ע"ג]).²⁵

דרשת ר' אלעזר מוציאה מכלל אפשרות את הרושם העולה מהכתוב על התרחשות תקרית מביכה במפגש המקרי בין שאול המסך את רגליו לאנשי דוד שהסתתרו באותה שעה במערה. השימוש בדרשת ר' אלעזר בדרשת ר' אבא בר כהנא חורג ממטרתו הפרשנית, ובא להסביר את הרקע לדברי התוכחה שהשמיעה מיכל באוזני דוד לנוכח הריקוד שחולל לעיני כל ישראל בהעלאת ארון ה'. הדרשה מעמידה את ההקפדה על צניעות בלבוש כמעלה של שאול על פני דוד וכסיבה שהניאה את האחרון מהריגת שאול על פי דין. מיותר לציין שאין לתיאור זה כל בסיס בפסוקים.

גבורה

גבורת שאול נזכרת באופן מפורש בכתוב.²⁶ היא מאפיינת את הנהגתו מרגע כניסתו לתפקיד ועד סיומו ביציאה למלחמה עם פלישתים, חרף הידיעה שימצא בה את מותו.

הדרשנים אינם מסתפקים בכך ומפליגים בתיאור גבורתו. המבשר מקרב אבן העזר מזוהה בדרשה עם שאול, ומתואר כמי שחטף את לוחות הברית מידיו של גולית. הדרשנים חלוקים בשאלה מהו המרחק שגמא שאול כדי להעביר את בשורת התבוסה משדה הקרב:²⁷

וירץ איש בנימין מהמערכה ויבא שילה ביום ההוא ומדיו קרועים ואדמה על ראשו (שמ"א ד, יב), זה שאול²⁸ ר' לוי ור' סימון ורבנן, חד [ר' לוי] אמר ששים מיל הלך שאול. באותו היום במערכה היה ושמע שנשבו הלוחות והלך וחטפן

²⁵ מקבילות: ירושלמי, סנהדרין ב, ג (כ ע"ב); בבלי, ברכות סב ע"ב; במדבר רבה ד, כ; שוחר טוב נו, א.

²⁶ ראו למשל שמ"א יד, מז-נב.

²⁷ מעניין לראות שגם יוספוס מרבה לתאר את גבורתו של שאול, ומרחיב בתיאור זה מעבר לנזכר בכתוב. כך למשל בתיאור המלחמה נגד נחש העמוני (קדמוניות היהודים ו 77-80 [מהדורת שליט, עמ' 189]) ובתיאור גיוס חייליו בקרב מכמש (שם, 122 [מהדורת שליט, עמ' 194]). ראו פלדמן (לעיל הערה 14), עמ' 219-226, המסביר את סיבת ההרחבה בקדמוניות היהודים' כנובעת מניסיון ליצור הקבלה בין גבורת שאול לגבורת היוונים המתוארת בכתביהם; וראו גם אביעזר (לעיל הערה 14), עמ' 31-32, המסביר שיוספוס מנסה לשוות לקרבות שאול הסברים צבאיים ריאליים שיהיו מובנים לבני דורו. לעומת זאת בקדמוניות המקרא מוצגת דמותו של שאול כפחדן (קדמוניות המקרא סא, ב); ניצחונותיו מתוארים כנובעים מתפילותיו של שמואל ומפעולותיו של דוד ולא כתוצאה מגבורתו שלו (שם סד, ב-ג). וראו: ספירו (לעיל הערה 15), עמ' 124-125.

²⁸ גם בקדמוניות המקרא (נד, ג-ד) נזכר שאול כמי שבישר לעלי על מות בניו ועל הילקח הארון, אולם שאול מתואר כמי שברח מהמערכה ומגוליית מתוך פחד ולא מתוך גבורה ותודעת שליחות כפי שעולה מן הדרשה.

מיד גלית ובא, ורבי סימון אמר מאה ועשרים מיל הלך שאול באותו היום בשילו היה ושמע שנשבו הלוחות והלך וחטפן מיד גלית ובא, ורבנין אמרין מאה ושמונים מיל הלך שאול באותו היום במערכה היה וברח לשילה ושמע שנשבו הלוחות והלך וחטפן מיד גלית ובא (מדרש שמואל יא, א [מהדורת בובר, עמ' 78-79]).

החלטתו של שאול לצאת למערכה נגד פלישתים בהר הגלבוע מתוארת בכתוב כנובעת מחוסר ברירה. צבא הפלישתים חונה בהר הגלבוע ומסמן את שאול ובניו כמטרה. המקרא מתאר את הפחד האוחז בשאול למראה הלוחמים: 'וּפְלִשְׁתִּים נִלְחָמִים בְּיִשְׂרָאֵל וַיִּגְסוּ אֲנָשֵׁי יִשְׂרָאֵל מִפְּנֵי פְלִשְׁתִּים וַיִּפְּלוּ חֲלָלִים בְּהַר הַגְּלִבְעָ. וַיִּדְבְּקוּ פְלִשְׁתִּים אֶת שְׂאוּל וְאֶת בְּנָיו וַיִּכּוּ פְלִשְׁתִּים אֶת יְהוֹנָתָן וְאֶת אַבְיָנָדָב וְאֶת מִלְכֵי שׁוּעַ בְּנֵי שְׂאוּל. וַתִּכְבַּד הַמִּלְחָמָה אֶל שְׂאוּל וַיִּמְצָאֶהוּ הַמּוֹרִים אֲנָשִׁים בְּקֶשֶׁת וַיַּחֲלֵ מְאֹד מִהַמּוֹרִים' (שמ"א לא, א-ג).

עובדה זו לא מונעת מיוספוס להכביר בדברי שבח המסכמים את הנהגת שאול, ומציגים את החלטתו לצאת למלחמה שבה ימצא את מותו ובה ימותו בניו כעדות לאצילותו וגבורתו.²⁹

גם ריש לקיש מצביע על אצילותו של שאול בבחירתו לצאת לקרב האחרון. הוא מביא שתי דרשות בגנות בחירתו של שאול להיעזר בבעלת אוב, וחותרם אותן בדרשת שבח על אומץ לבו:

וכיון ששמע שאול את דברי שמואל נתירא. הה"ד ויפול מלא קומתו ארצה ויירא מאד מדברי שמואל וגם כח לא היה בו כי לא אכל לחם כל היום וכל הלילה (שמ"א כח, כ). וכיון דאתא גבי אבנר ועמשא אמרו ליה מה אמ' לך שמואל, אמ' להון אמ' לי אם את עביד קרבא את נצח, ולא עוד אלא תרין בניך מתמנין רברבין. מיד יצא למלחמה ונטל שלשת בניו עמו יהונתן ואבינדב ומלכישוע. ארשב"ל באותה שעה אמ' הקדוש ברוך הוא למלאכי השרת כווא וראו בריה שבראתי בעולמי וצורה שצרתי בעולמי. בנוהג שבעולם אדם הולך לבית המשתה אינו נוטל בניו עמו מפני מראית העין, וזה יורד למלחמה ויודע שהוא נהרג ונוטל את

²⁹ ראו קדמוניות היהודים ו 344-350 וראו דברי אביעזר (לעיל הערה 14), עמ' 53-56, המנסה להתמודד עם הסתירה לכאורה שבין הביקורת המובעת בתיאורי יוספוס על דמותו של שאול (ברוב חלקי סקירת פועלו) לבין השבח חסר התקדים שלו הוא זוכה בסיכום מפעלו. אביעזר מסביר את הסתירה כנובעת ממגמת האפולוגטיקה על ההנהגה הישראלית בפני השלטון הרומי ומהשפעת סגנון הכתיבה ההלניסטי (פוליביוס והרודוטוס) הנוהג כך בסיכום תקופת שלטון.

בניו עמו ושמח על מדת הדין שפוגעת בו (ויקרא רבה כו, ז [מהדורת מרגליות, עמ' תרו]).³⁰

שבח כללי

שאל נזכר שוב בדרשות שבח העוסקות במכלול תחומים. מבדיקת הדמויות ה'שכנות' לו בדרשה, ניתן ללמוד על מידת ההערכה החיובית שלה הוא זוכה בדרשות אלה.

שאל נזכר כאחד מתוך שמונת נסיכי אדם. טיבו של הכינוי לא ברור ואף לא המכנה המשותף של הדמויות שנבחרו,³¹ אך הכנסתו של שאל לקטגוריה הכוללת דמויות חשובות וראויות משקפת את מגמת הדרשן: להעמיד את שאל בשורה אחת עם המנהיגים הגדולים והחשובים שעמדו ויעמדו לעם ישראל.³²

והיה זה שלום אשור כי יבוא בארצנו וכי ידרוך בארמנותינו והקמונו עליו שבעה רועים ושמנה נסיכי אדם. מאן נינהו שבעה רועים? – דוד באמצע, אדם שת ומתושלח מימינו, אברהם יעקב ומשה בשמאלו. ומאן נינהו שמנה נסיכי אדם – ישי, ושאל, ושמואל, עמוס, וצפניה, צדקיה, ומשיח, ואליהו (בבלי, סוכה נב ע"ב).

שאל יוצא מחופש עם שני מלווים להיעזר בשירותיה האסורים של בעלת האוב. עובדה זו לא מפריעה לדרשן ללמוד משאל, תוך השוואה למעשי אברהם בשיאה של אקסטזה דתית, מנהגי דרך ארץ: 'ויקח את שני נעריו אתו ואת יצחק בנו וגו' אמר ר' אבהו שני בני אדם נהגו בדרך ארץ, אברהם ושאל, אברהם ויקח את שני נעריו, שאל הוא ושני אנשים (שמ"א כח ח)' (בראשית רבה וירא נה [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 594]).³³

בדרשה אחרת אופן אזכור שמו של שאל הוא ההוכחה לכך שכאשר מדובר בצדיקים הכתוב מכין את הקורא להצגת שם הדמות, בניגוד לרשעים ששמן מופיע קודם ורק לאחר מכן מציינים שזהו שם: 'אבל הצדיקים שמן קודמין

³⁰ מקבילות: תנחומא (ב) אמור ד; תנחומא (ו) אמור ב; מדרש שמואל כד, א-ו. עיינו גם: ח' מאק, 'שלושה משלים של ריש לקיש על שאל המלך השואל באוב', עיוני מקרא ופרשנות, ה (תש"ס), עמ' 179-195, המסביר את המעבר מתיאור גנותו של שאל לתיאור שבחו בדרשות ריש לקיש כנובע מהתנגדותו למעמד הנשיאות בימיו. השבח לשאל ניתן רק לאחר שהוא מוסר את נפשו לטובת הממלכה, ובכך למעשה מוותר על המשך מנהיגותו.

³¹ רש"י על אתר: 'לא ידעתי בהם טעם'.

³² כניסתו של קיש אבי שאל לרשימת נסיכי האדם מפתיעה אף היא: מלבד העובדה שהוא אבי שאל, אין כל תיאור אחר של מעמדו ומעשיו בפסוקי המקרא. נדמה שזהו עוד ביטוי למגמת השבח של שאל.

³³ מקבילה: מדרש שמואל כד, ב.

(שמ"א ט, ב) ושמו קיש (שמ"א ט, א) ושמו שאול (שם, ב) ושמו ישי (שם יז, יב) ושמו מרדכי (אס"ב, ה) ושמו אלקנה (שמ"א א, א) ושמו בועז (רות ב, א) דומין לבוראם, שנאמר (שמ"ו ו, ג) ושמתי ה' לא נודעתי להם (רות רבה ד, ג).³⁴ דרשה נוספת מונה את שאול ברשימת הצדיקים שמיתתם מכפרת: 'ומנין שמיתתן של צדיקים מכפרת, ויקברו את עצמות שאול וגו' ויעתר ה' לארץ מאחרי כן (שמ"ב כא, יד)' (ויקרא רבה כ, יב [מהדורת מרגליות, עמ' תעב]).³⁵ אופי הנהגתו של שאול מתואר בדרשת הירושלמי פֶּרֶךְ ורגיש לצורכי נתיניו השונים:

כתיב בנות ישראל על שאול בכינה וגו' ר' יודה ור' נחמיה חד אמר בנות ישראל ממש שהיו בעליהן הולכין למלחמה והיה מעלה להן מזונות מה תלמוד לומר המעלה עדי זהב על לבושכן שאין תכשיט נאה אלא על גוף מעודן וחרנה אמר בנות ישראל בניות שבישראל סנהדריות של ישראל היה רואה כת חבירים ומאכילן ומשקן ומה תלמוד לומר המעלה עדי זהב על לבושכן שהיה שומע טעם הלכה מפי חכם ומקלסו (ירושלמי, נדרים ט, א [מא ע"ג]).³⁶

ואם כזה הוא מעמדו וכה משובחת הנהגתו, לא מפתיע אפוא שהסיבה להפסקת מלוכתו איננה נובעת מחטאיו המפורשים בכתוב. אדרבא, שלמות הייחוס ואופי ההנהגה הם הגורם לכך: 'אמר רב יהודה אמר שמואל: מפני מה לא נמשכה מלכות בית שאול – מפני שלא היה בו שום דופי' (בבלי, יומא כב ע"ב).

2. גדולתו של שאול בתורה ובקיום מצוות

לא מעט דמויות מקראיות זוכות בדרשות חז"ל לתיאור כגדולות בתורה ובקיום מצוות.³⁷ חוקרים הסבירו מגמה זו כנובעת ממצב לימוד התורה בתקופה ובמקום שבהם נכתבו הדרשות.³⁸ כך לדוגמה הם מצביעים על פריחת דרשות מסוג זה בתקופת גזרות השמד שלאחר כישלון מרד בר כוכבא³⁹ וכן בראשית תקופת

³⁴ מקבילה: אסתר רבה ו, ב.

³⁵ מקבילות: פסיקתא דרב כהנא כו (מהדורת מנדלבוים, עמ' 399-400); תנחומא (ב) אחרי מות י, י.

³⁶ מקבילות: מדרש שמואל כה, א. בשוחר טוב ז: 'שאל מפקיר נכסיו למלחמת ישראל'.

³⁷ ראו למשל יהושע: בבלי, מנחות צט ע"ב; בבלי, עירובין סג ע"ב; עתניאל בן קנז: בבלי, תמורה טז ע"א; חזקיהו: בבלי, סנהדרין צד ע"א; האבות ובניהם: בבלי, יומא כח ע"ב; דוד וגיבוריו: ירושלמי, ברכות א, א (ב ע"ד); ישי אבי דוד: רות רבה ד, א; כלאב בן דוד: בבלי, ברכות ד ע"א ועוד.

³⁸ ראו: B. Z. Rosenfeld, *Torah Centers and Rabbinic Activity in Palestine 70-400 C.E.*, Leiden 2010.

³⁹ שם, עמ' 57-74; א"א אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 543; א' אופנהיימר, 'מרד בר כוכבא ושיקום הישוב היהודי בגליל', ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד

התלמוד, על רקע המשבר הכלכלי והתמעטות לומדי התורה בישיבות ארץ ישראל.⁴⁰

בין הדמויות המתוארות כגדולות בתורה או כמקפידות על קיום מצוות נמצא בעיקר דמויות מקראיות חיוביות או ניטרליות שאין לגביהן מידע שיפוטי,⁴¹ אך גם שניים ממלכי ישראל החוטאים – אחאב ומנשה.⁴² התמה הסמויה של דרשות אלו היא תמיהה על חוסר המתאם שבין מעשיה השליליים של הדמות לבין יחסה לתורה ולמצוותיה. שאל אינו משתייך לקבוצת הדמויות החיוביות או הניטרליות, אולם חומרת חטאיו מבדילה אותו גם מאחאב ומנשה. מה יהיה, אם כן, אופי הדרשות המתארות את יחסו לתורה ולקיום מצוות?

בדרשה העוסקת במניין התקופות שבהן נתקללה האדמה, נאמר שימי שאל ניצלו מעונש בדמות בצורת בגין חטא הריגת הגבעונים עקב חולשתו של שאל. הדרשן אף ממשילו ל'גרופית של שקמה'. 'ר' הונא [ור' ירמיה] בשם ר' שמואל בר רב יצחק עיקר אותנטייה שלו לא היה בימי דוד ולא היה ראוי לבא אלא בימי שאל, אלא על ידי שהיה שאל גרופית של שקמה גילגלו הקדוש ברוך הוא והביאו בימי דוד' (בראשית רבה כה [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 241-242]).⁴³

פרשני התלמוד סבורים כי הגרופית היא ענף של עץ.⁴⁴ עץ השקמה הוא עץ רך שענפיו שבירים, ואם כן זהו דימוי לאדם חלש. במה באה לידי ביטוי חולשתו של שאל?

בדיון בירושלמי בדברי ר' אליעזר האוסר להקריב בהמות מן הגוי משום חשש הרבעה, מתואר שוב שאל כ'גרופית של שקמה': 'זהכתיב 'ויאמר שאל מעמלקי הביאום' אין למידין משאל דמר ריש לקיש שאל גרופית של שקמה היה' (ירושלמי, עבודה זרה ב, א [מ ע"ג]).

הכיבוש המוסלמי, בעריכת מ' שטרן ואחרים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 71-89; מ"ד הר, 'דת וחיי רוח בישוב היהודי', ההיסטוריה של ארץ ישראל, תקופת המשנה והתלמוד, ירושלים 1990, עמ' 121.

⁴⁰ ראו: רוננפלד (לעיל הערה 38), עמ' 75-81; ד' הרמן, 'לימוד תורה והוראתה בתקופת האנרכיה הרומית בארץ ישראל', אסופות, ד (תש"ן), עמ' לה-מח.

⁴¹ כגון ישי (רות רבה ד, א), בניהו בן יהוידע (בבלי, ברכות יח ע"א), אבישי (בבלי, סנהדרין סב ע"ב) וכלאב (בבלי, ברכות ד ע"א).

⁴² אחאב: בבלי, סנהדרין קב ע"ב; 'מפני מה זכה אחאב למלכות עשרים ושנים שנה – מפני שפבד את התורה שניתנה בעשרים ושנים אותיות [...]'. מנשה: בבלי, סנהדרין כב ע"ב. המסורת מתארת את בקיאותו של מנשה בהלכה באופן המעורר את השתאותם של החכמים שאליהם נגלה בחלום.

⁴³ מקבילות: בראשית רבה כה (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 242); מ (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 383); סד (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 701); רות רבה א ט (ד); מדרש שמואל כח, ג.

⁴⁴ ראו תיאודור-אלבק על אתר עמ' 242 ובספר הערוך, ונציה 1531, עמ' 41: 'גרופית פרוש הנטיעה כשהיא קטנה'.

משמעותו של הכינוי בדברי ריש לקיש היא בורות בענייני הלכה. חיזוק להגדרה זו נמצא בדמות מקראית נוספת ה'זוכה' לכינוי זה בהקשר של אי ידיעת התורה: 'ועליו אמר הכתוב גבר רש ועושק דלים מטר סוחף ואין לחם (משלי כח ג), גבר רש זה יפתח שהיה רש בתורה, גרופות של שקמה היה' (תנחומא [ב] בחוקותי ז). בניגוד לכינויו כ'גרופית של שקמה' מובאות כמה מסורות שבהן מתואר שאול כגדול תורה, כנקי מחטא וכמי שמקפיד על קיום מצוות ואף פועל לחידוש הלכה. בכיאר פסוק מוקשה המתאר את גילו של שאול בעת המלכתו,⁴⁵ מפליגים הדרשנים בתיאור מעמדו של שאול הנקי מחטא, ומתארים את ביעותי הלילה הפוקדים את מי שמפקפק בכך:

(שמ"א יג, א) בן שנה שאול במלכו. אמר רב הונא: כבן שנה, שלא טעם טעם חטא. מתקיף לה רב נחמן בר יצחק: ואימא כבן שנה שמלוכלך בטיט ובצואה? אחויוא ליה לרב נחמן סיוטא בחלמיה. אמר: נעניתי לכם עצמות שאול בן קיש. הדר חזא סיוטא בחלמיה. אמר: נעניתי לכם עצמות שאול בן קיש מלך ישראל (בבלי, יומא כב ע"ב).

מקור הדרשה הוא כפי הנראה מסורת בירושלמי, המוכיחה מפסוק זה כי נשיא שנתמנה עוונותיו נמחלים: 'בן שנה שאול במלכו וכי בן שנה היה אלא שנמחלו לו על כל עוונותיו כתינוק בן שנה' (ירושלמי, ביכורים ג, ג [סה ע"ד]).⁴⁶ ההבדל בין שתי המסורות הוא עקרוני: שתיהן מסכימות על כך שבעת המלכתו שאול היה נקי מחטא, אך הן חלוקות בשאלה אם היותו נקי כרוכה במידותיו הנעלות או במעמדו החדש כמלך. הערכתו של דרשן הבבלי לשאול עמוקה במידה רבה מזו של הדרשן הארצישראלי.

להערכה זו מצטרפת ההנחה כי בימי מלכות שאול, לאחר מות שמואל, שימשו תורה וגדולה במקום אחד: 'ואמר רבה בריה דרבא, ואיתימא רבי הילל בריה דרבי וולס: מימות משה ועד רבי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד. ולא? הא הוה יהושע! הוה אלעזר. הא הוה אלעזר! הוה פנחס. והא הוה פנחס! הוה זקנים. הא הוה שאול! הוה שמואל. והא נח נפשיה! כולהו שני קאמרינן' (בבלי, גיטין נט ע"א).⁴⁷

⁴⁵ להצעת פתרונות לנוסח הבעייתי של הפסוק המעיד כביכול על גילו של שאול בעת המלכתו, עיינו: ברטל (לעיל הערה 1), עמ' 125, ובעמ' 203 הערה 237, ששם הוא מפנה למחקרים שדנו בסוגיה.

⁴⁶ מקבילות: פסיקתא רבתי הוספה א, א; מדרש שמואל יז, א.

⁴⁷ הסתייגות המקשה בגמרא היא לא על עצם קיומן של תורה וגדולה בקרב שאול, אלא על הקביעה כי במשך כל שנות מלוכת שאול התורה והגדולה התקיימו באדם אחד, שכן כל עוד שמואל חי התורה והגדולה התחלקו ביניהם.

דברי התוכחה שמפנה שאול לעם על אכילת דם ללא שחיטה זוכים לדרשה המרחיבה בתיאור הוראת ההלכה של שאול, ומוסיפה שבח על מסירותו בהובלת העם להקרבה ראויה על גבי המזבח:⁴⁸

ומי קיים מצות הדם, שאול, שנאמר ויגידו לשאול לאמר הנה העם חוטאים לי"י. ויאמר שאול פוצו בעם ושחטתם בזה (שמ"א יד, לג–לד). מהו בזה, רבנין אמרי סכין בת י"ד אצבעות הראה להן, ב' תרתין, ז' שבעה, ה' חמשה. אמר להן כסדר זה תהו שוחטין ואוכלין [...] כתוב ויבן שאול מזבח לי"י אותו החל לבנות מזבח (שמ"א יד, ל"ה). כמה מזבחות בנו ראשונים, נח אברהם יצחק יעקב משה יהושע, ואתה אומ' אותו החל, רבנין אמ' אותו החל להיות ראש במלכים. א"ר יודן על ידי שנתן נפשו על הדבר הזה העלה עליו הכתוב כאלו אותו החל לבנות מזבח לי"י (ויקרא רבה קדושים כה [מהדורת מרגליות, עמ' תקפן]).⁴⁹

בדרשה אחרת מפליג הדרשן בתיאור שבחי שאול על מידותיו ועל הקפדתו בדיני טומאה וטהרה כסיבות שהובילו להמלכתו. ריש לקיש, שלו מיוחס תיאורו של שאול כ'ג'רופית של שקמה', מתאר את שאול בדרשה שלפנינו כבן תורה.

[תוחלת ממשכה מחלה-לבן] ועץ חיים תאנה באה (משלי יג, י"ב), זה שאול שנמשח ומלך מיד. בזכות מה, בזכות מעשים טובים שהיו בידו, שהיה עניו ושפל רוח, ושהיה אוכל חולים בטהרה, ושהיה מבזבז את ממונו בשביל לחוס על ממונן של ישר', וששקל כבוד עבדו ככבוד עצמו. יהוד' בר נחמן בשם ר' שמע' בן לקיש שהיה בן תורה, בי שרים ישורו (משלי ח, ט"ז), בי מלכים ימלוכו (משלי ח, ט"ו) (פסיקתא דרב כהנא ג, ג [מהדורת מנדלבוים, עמ' 82-83]).⁵⁰

נראה שקבוצת הדרשות האחרונה המציגה את שאול כאדם נקי מחטא וכגדול בתורה, מתארת את מעמדו טרום המלכתו או בשנים שקדמו לבשורה על הדחתו. אף על פי כן מתמיהה העובדה שבניגוד לאישי מקרא אחרים שלגביהם נוטים

⁴⁸ מעניין להשוות לדברי יוספוס המציג את שאול כמי שהכשיל את העם על ידי הרעבתו שלא לצורך: 'אולם הוא נכשל במעשה נורא וראוי לגנאי בהחלט [...] שכך יקרה שבני אדם ששחק להם המזל בדרך זו, אינם שולטים בדעתם (הצלולה) [...] כי הואיל ורצה להתנקם בפלשתים ולהיפרע מהם, הטיל חרם על העברים (והכריז), שהאיש שימנע את עצמו מלהרוג באויבים ויאכל ולא יחכה עד אשר יפסיק הלילה היורד את מעשה ההרג באויב והרדיפה אחריו – האיש הזה יהי ארור' (קדמוניות היהודים 116-117 [מהדורת שליט, עמ' 193]). דבריו אלו מהווים הקדמה לתיאור אכילת יהונתן מיערת הדבש ואכילת העם על הדם עם ערבו של יום.

⁴⁹ מקבילות: שיר השירים רבה ה, א (טו); מדרש שמואל יז, ב; במדבר רבה י, א.

⁵⁰ מקבילות: פסיקתא רבתי טו; מדרש שמואל יז, ד; במדבר רבה יא, ג.

חכמים להוכיח כי אחריתם מעידה על ראשיתם,⁵¹ במקרה של שאול אין במעשי החטא של אחריתו בכדי להעיב על תיאורי השבח של ראשיתו; מי שאינו מכיר את הסיפור התנכי, יכול להסיק ממרבית דברי חז"ל כי דמותו של שאול היא דמות מופת נקייה מכל חטא עד אחרית ימיה.

3. סנגוריה על חטאי שאול

אם ביחידה הקודמת עסקנו במסורות חז"ל המתארות את מעלות שאול בתורה ובקיום מצוות בתקופה שלפני חטאו בעמלק והדחתו, ביחידה זו נראה כי דרשות השבח אינן מצמצמות לתקופת טרום החטא. לדרשות השבח מצטרפות דרשות סנגוריה העוסקות בפסוקי החטא המקראיים, ומתאמצות לנקות את שאול מהאשמה המיוחסת לו בכתוב.

דרשה בויקרא רבה המתבססת על סיכום התקופה של מלוכת שאול בדברי הימים, מסבירה את מותו כעונש על חטאיו ומייחסת לו חמישה חטאים:

על חמש חטאות מת שאול.⁵² וימת שאול במעלו אשר מעל ביי" (דה"א י, יג), על שהרג נוב עיר הכהנים, ועל שחס על אגג מלך עמלק. ועל דבר י"י אשר לא שמר (שם, שם), שלא שמע לשמואל, שא"ל לשבעת הימים תוחיל עד בואי אליך (שמ"א י, ח). ולא עשה כן. וגם לשאול באוב לדרוש (שמ"א כח), ששאל באוב. ולא דרש ביי" וימיתו (ויקרא רבה אמור כו, ז) מהדורת מרגליות, עמ' תרו—
 (תרז).⁵³

תיאור חטאיו של שאול במקרא אינו מותיר מקום לספק ביחס למניעיו ולעצם ביצוע החטאים, ולעיתים גם מוסבר עונשו כנובע מהחטא.⁵⁴ אף על פי כן כל אחד מהחטאים הנזכרים במקרא ובמניין החטאים המיוחסים לו במסורת דלעיל, זוכה לדרשת סנגוריה המנסה להפחית מחומרת המעשה או להעביר את האחריות למחזל לגורמים אחרים בסביבתו הקרובה והרחוקה של שאול.

⁵¹ השוו למשל לטיפול בדמויותיהם של לוט וגיחזי שהיו חיוביות בראשית דרכן, אך מה שהכתיב את הטיפול בהן הוא התמורה השלילית בהתנהגותן שהעיבה על ראשיתן.

⁵² בתנחומא: 'ת"ר על חמש חטאות נהרג אותו צדיק'.

⁵³ מקבילות: תנחומא (ב) אמור ד; תנחומא (ו) אמור ב; מדרש שמואל כד, ז.

⁵⁴ בחיתום תיאור מותו של שאול בדברי הימים נאמר הדבר במפורש: 'וַיָּמָת שְׂאוֹל בְּמַעְלוֹ אֲשֶׁר מָעַל בַּה' עַל דְּבַר ה' אֲשֶׁר לֹא שָׁמַר וְגַם לְשְׂאוֹל בְּאוֹב לְדָרוֹשׁ. וְלֹא דָרַשׁ בַּה' וַיִּמְיִתְהוּ וַיִּסַּב אֶת הַמְּלוּכָה לְדָוִד בֶּן יִשָּׁי' (דה"א י, יג-יד), וראו גם בקדמוניות המקרא סד, ד-ז. יש לציין שמחבר קדמוניות המקרא אינו יוצר זיקה בין חטאי שאול להפסקת המלוכה, ואינו רואה בהם את הגורם לה. ספירו (לעיל הערה 15), עמ' 128-134, מסביר כי המחבר סבור שמלוכת שאול לא נתקיימה על דעת ה', ולכן גם לא ניתן לתאר את הפסקתה כעונש. הקב"ה לא הכיר במלוכת שאול כלגיטימיות, ועל כן לא היה צריך לנקוט במעשה שיורה על ביטולה.

מעשה אגג

מניעי שאול בהשארת אגג חי מתוארים בכתוב במילה 'ויחמל' (שמ"א יד, ט). השורש חמ"ל נתפס על פי רוב כמורה על שימוש במידת הרחמים, אולם הקשר הופעתו בפרקנו מצביע על פעולה שנעשתה מתוך חשש לאבד את הרווח הפוטנציאלי מהשארתו בחיים.⁵⁵ בראייה זו חטאו של שאול הוא ויתור על הציווי האלוהי מתוך שאיפה להעצים את כבודו על ידי הצבת יד דוממת לצד אנדרטה אנושית חיה, המפרסמת את ניצחונו על עמלק.⁵⁶

מחבר 'קדמוניות המקרא' ויوسفוס תיארו בהרחבה מניעים אחרים לחטאו של שאול באי-המתת אגג והצאן. מחבר 'קדמוניות המקרא' סבור כי רדיפת בצע היא המניע העיקרי: '[...] ויחיה את אגג מלך עמלק כי אמר לו אראה לך אוצרות נסתרים ולכן חסך אותו ויחיהו ויביאהו אל רמתיים';⁵⁷ ואילו יוספוס מתאר את החידלון שאחז בשאול למראה יופיו וגודלו של אגג כמניע להשארתו חי: 'כי השתומם על יפיו ועל גודל גופו, ועל כן נראה לו ראוי לכך, שיחוס עליו. דבר זה לא עשה עוד בהתאם לרצון אלוהים, אלא משום שהוכרע על ידי הרגש שבלבו [...] שלא יכול (לעשותו) בלי סכנה לעצמו'.⁵⁸

בדרשות חז"ל יש כמה התייחסויות לחטאו של שאול בעמלק, אולם בעוד יוספוס ומחבר קדמוניות המקרא מרחיבים את חטא אי הציות לצו האלוהי בייחוס מניעי תאוות בצע ופחד לשאול, המשותף לדרשות חז"ל הוא הניסיון להפחית מחומרת החטא או להצביע על אשמים שהובילו אותו לכך.

בר קפרא למשל, מתאר את דואג כמי שהטעה את שאול בדבר הלכה:⁵⁹ 'ולמה נקרא שמו אדומי [...] בר קפרא אמר שאסר דמו של אגג לשאול, כתיב בתורה אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד (וי' כב, כח), ואתה הולך להמית נער וזקן טף ונשים ביום אחד, לפיכך נקרא אדמוני שנתחייב על ידו' (שוחר טוב נב, ד) [מהדורת בובר, עמ' 284].

⁵⁵ השוו: 'ויבא הלך לאיש העשיר ויחמל לקחת מצאנו ומבקרן לעשות לארם הבא לו ויקח את פכשת האיש הראש ויעשה לאיש הבא אליו' (שמ"ב יב, ד); 'וישכרה קשבר נבל יוצרים פתות לא יחמל ולא ימצא במקתו חרש לחתות אש מיקוד ולחשף מים מגבא' (יש' ל, יד). ועיינו: מ' גרסיאל, עולם התנ"ך, ירושלים 2002, עמ' 145-146.

⁵⁶ על שאול כמי שמפר את חוקי ההנהגה הקיימים ונוטל חרות בהחלטות מדיניות ופולחניות, ראו: ברטל (לעיל הערה 1), עמ' 131-132 והביבליוגרפיה שם.

⁵⁷ קדמוניות המקרא נח, ב (מהדורת הרטום, עמ' 139).

⁵⁸ קדמוניות היהודים 1 ו 137 (מהדורת שליט, עמ' 195).

⁵⁹ דרשה זו משתלבת בתוך מסורות נוספות המתארות את דואג כגדול תורה, כגון משנה, אבות ו, ג; בבלי, סנהדרין קו ע"ב; שוחר טוב נב, ג. על המגמה העומדת בבסיסן של הדרשות המייחסות לדואג גדולה בתורה, עיינו: ב' אליצור, 'על מגמות בדרשות אמוראי ארץ ישראל העוסקות באישי המקרא', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשס"ו, עמ' 30-37.

במסורות אחרות מתואר שאול כמי שהמוסר האנושי הנשען כביכול על מצוות התורה, עיוות את שיקול דעתו.

(שמ"א טו, ה) וירב בנחל, אמר רבי מני: על עסקי נחל. בשעה שאמר לו הקדוש ברוך הוא לשאול (שם, שם ג) לך והכית את עמלק, אמר: ומה נפש אחת אמרה תורה הבא עגלה ערופה, כל הנפשות הללו על אחת כמה וכמה! ואם אדם חטא – בהמה מה חטאה? ואם גדולים חטאו – קטנים מה חטאו? יצאה בת קול ואמרה לו (קהלת ז) אל תהי צדיק הרבה (בבלי, יומא כב ע"ב).⁶⁰

שתי מסורות אלו לועגות אמנם לעודף המוסריות של שאול, ולמרות זאת החטא אינו חמור כפי שעולה מפשט הפסוקים וממסורות חיצוניות לחז"ל המייחסות לו מניעים של רוח אישי או היעדר אומץ.

הריגת כוהני נוב

סיפור הריגתם של כוהני נוב וחורבן משכן נוב שבעקבותיה מתעד רצח המוני ואכזרי של בעלי תפקידים מסורים בממלכה, שעליו הורה המלך שאול מוכה בשיגעון רדיפה. חלקו של שאול בהריגתם של כוהני נוב והסיבה שהובילה להוצאת פקודה זו מפורשים בפסוקים (שמ"א כב, יג–יח). עובדות מוצקות אלו אינן מפריעות לדרשנים לטפול את אשמת ההרג בגורמים נוספים בסביבת שאול שיכולים היו למנוע זאת אילו נהגו אחרת.⁶¹ יהונתן, בנו של שאול, מואשם בכך שיכול היה למנוע את הרג כוהני נוב אילו דאג לצייד את דוד כשברח מפני אביו:

אמר רבי יוחנן משום רבי יוסי בן קסמא: גדולה לגימה, שהרחיקה שתי משפחות מישראל, שנאמר על דבר אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים. ורבי יוחנן דידיה אמר: מרחקת את הקרובים, ומקרבת את הרחוקים, ומעלמת עינים מן הרשעים, ומשרה שכינה על נביאי הבעל, ושגגתו עולה זדון [...] ושגגתה עולה זדון – דאמר רב יהודה אמר רב: אלמלי הלווהו יהונתן לדוד שתי ככרות לחם לא נהרגה נוב עיר הכהנים, ולא נטרד דואג האדמי, ולא נהרג שאול ושלשת בניו (בבלי, סנהדרין קג ע"ב–קד ע"א).

⁶⁰ מקבילות: בבלי, שבת נו ע"ב; קהלת רבה ז, א. המימרה 'כל שנעשה רחמן על האכזרי לסוף נעשה אכזר על הרחמנים' (תנחומא מצורע א, א) מתארת אף היא את המניע המוסרי כגורם לחטאו של שאול.

⁶¹ גם שאול לא יוצא חף מאשמת מותם בדרשות חז"ל, וידועה המימרה המוכחת ממעשה שאול בהריגת כוהני נוב: 'א"ר אלעזר כל שנעשה רחמן על האכזרי לסוף נעשה אכזר על הרחמנים' (תנחומא [ו] מצורע א, ובמדרש שמואל יח, ד מיוחסת הדרשה לר' שמעון בן לוי), אולם הכינוי 'אכזר' אינו מבטא את חומרת מעשה הרצח ההמוני שעליו הורה על פי המתואר בסיפור המקראי.

הדרשה עוסקת כמובן בשבחה של הכנסת אורחים ומצוות לווייה,⁶² אולם הבחירה להטיל על יהונתן את האשמה במותם של קורבנות אביו מלמדת על מגמה נוספת העומדת בבסיסה.

בדרשה תמוהה עוד יותר מואשם דוד כמי שהביא למותם של כוהני נוב:

וישבי נבך אשר בילידי הרפה ומשקל קינו שלש מאות משקל נחשת והוא חגור חדשה ויאמר להכות את דוד. מאי וישבי בנוב? אמר רב יהודה אמר רב: איש שבא על עסקי נוב. אמר ליה הקדוש ברוך הוא לדוד: עד מתי יהיה עון זה טמון בידך? על ידך נהרגה נוב עיר הכהנים, ועל ידך נטרד דואג האדומי, ועל ידך נהרגו שאול ושלשת בניו. רצונך – יכלו זרעך או תמסר ביד אויב? אמר לפניו: רבנו של עולם! מוטב אמסר ביד אויב, ולא יכלה זרעי (שם צה ע"א).⁶³

לא שאול ולא דואג אשמים במותם של כוהני נוב, אלא דוד שעל ידו השתלשלו האירועים שהובילו לאסון.⁶⁴

⁶² דרשות ארצישראליות רבות עוסקות בחשיבותה של מצוות הכנסת אורחים ולווייתם [ליוויים], כגון בבלי, שבת קכז ע"א; סנהדרין קג ע"ב (מיכה); בראשית רבה מג, יט (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 421) (אברהם); שם נח, יח (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 629) (ברזילי הגלעדי), שיר השירים רבה ב (הצרפית והשונמית) ועוד. נראה שהרקע לחיבורן הוא המציאות הכלכלית בראשית תקופת התלמוד והניסיון להעלות את ערכה של מצוות הצדקה ופרנסת העניים. ראו: א"א אורבך, 'מגמות דתיות וחברתיות בתורת הצדקה של חז"ל', ציון, טז (תשי"א), עמ' 1-27; ד' אסף, "בואו ונחזיק טובה לרמאים" – על עיצובם של סיפורי צדקה בעולמם של חז"ל', עיטורים – פרקי עיון והגות לכבוד ר' משה קרונה, בעריכת מ' אישון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 248-262. ייתכן גם שהעלאת ערך המצווה בתקופה זו מהווה חלק מפולמוס עם הנצרות, שהתפארה בהיותה דת המטפחת את העניים ונותנת להם מענה דרך מצוות הדת. המימרות והדרשות הוכיחו כי היהדות איננה נופלת מיריבתה הנוצרית במה שנוגע לחוקי הדת המסדירים את מעמד העניים ודואגים לחסרונם. ראו: G. Gardner, 'Let them Eat Fish: Food for the Poor in Early Rabbinic Judaism', *Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period*, 45, 2 (2014), pp. 250-270 הטופל את אשמת מות כוהני נוב על דוד 'מרוויח' גם מסר בדבר חשיבות הדאגה למזונם של הנזקקים לו, וגם מצליח להקהות את חומרת חטאו של שאול על ידי תיאור מי שבעטיו השתלשלו האירועים שהובילו למותם של כוהני נוב.

⁶³ מקבילות: שוחר טוב יח, ל; יח, לו. עוד נשוב ונדון בדרשה זו בהמשך המאמר.

⁶⁴ בדרשה אחרת נזכר חורבנו של משכן נוב כגזרה שנגזרה עוד בימי אברהם כתוצאה מהברית שכת עם אבימלך. דרשה זו היא יותר בגנותו של אברהם מאשר בזכותו של שאול, ואף על פי כן העובדה שמדובר בגזרה קדומה מפחיתה מאשמתו של שאול: 'ויצב אברהם את שבע כבשתן וגו' אמר לו הקדוש ברוך הוא אתה נתת לו שבע כבשת חייך שאני משהא בשמחת בניך שבעה דורות, אתה נתת לו שבע כבשת כנגדן בניו הורגים מבניך שבעה צדיקים ואילו הן שמשון לפני ופינחס ושאול ושלשת בניו, אתה נתת לו שבע כבשות כנגדן מחריבין מבניך ז' משכנות אהל מועד וגלגל נב וגבעון ושילה ובית העולמים תריין' (בראשית רבה וירא נד [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 580], ומקבילות: פסיקתא דרב כהנא יא [מהדורת מנדלבוים, עמ' 186]; מדרש שמואל יב, א).

בדרשה נוספת מתואר שאול כמי שקופח ביחס לדוד כשנענש בהדחתו מהמלוכה:

אמר רב הונא: כמה לא חלי ולא מרגיש גברא דמריה סייעיה; שאול באחת – ועלתה לו, דוד בשתים – ולא עלתה לו. שאול באחת מאי היא – מעשה דאגג, והא איכא מעשה דנוב עיר הכהנים! – אמעשה דאגג כתיב (שמ"א טו, יא) נחמתי כי המלכתי את שאול למלך (בבלי, יומא כב ע"ב).

הדרשה מתארת את היתרון של מי שזוכה להגנת האל בהשוואה למי שאינו זוכה לה, ומקרה שאול ודוד מובא כדוגמה לכך. ההנחה של בעל הדרשה היא שחטא שאול קטן מחטא דוד, והסיבה לכך שנענש בהדחתו מהמלוכה נובעת מהעובדה שלא זכה להגנת אל. הגמרא מציגה קושי בקבלת ההתעלמות מחטא נוב, וכתגובה מסביר הדרשן כי ההכרעה על הדחת שאול מהמלוכה התקבלה לאחר מעשה אגג. העובדה שמעשה אגג הוא שהוביל להפסקת המלוכה עדיין לא מצדיקה את תחושת הקיפוח שמנסה ליצור הדרשן, שכן סך חטאי שאול – גם אם נעשו לאחר גזרת הדחתו – מסבירים היטב את הסיבה לכך שהודח. אם כך אנו רואים עוד דוגמה לניסיון להציג את חומרת חטאיו של שאול כפחותה לכאורה מזו של חטאי דוד ולתלות את הדחתו בכך שלא זכה להגנת האל.⁶⁵

המתת הגבעונים

חטא שאול בהמתת הגבעונים מובא כהסבר 'פלשבק' לבצורת הפוקדת את הממלכה בימי מלכות דוד. הגורמים להמתת הגבעונים ושנת המלוכה שבה בוצעה פעולה זו אינם מתוארים בכתוב, ולפיכך רב הסתום על הגלוי בפרשה זו.⁶⁶ הפרט הגלוי היחיד הנזכר בפסוקים המתאר את מעשה שאול 'עַל אֲשֶׁר הִמִּית אֶת הַגִּבְעֹנִים' (שמ"ב כא, א) כנובע ממניע של קנאות, 'וַיִּבְקֹשׂ שָׂאוּל לְהַכֹּתָם בְּקָנָאוֹ לְכַנֵּי יִשְׂרָאֵל וַיְהוּדָה' (שם ב), מתואר בדרשה כמעשה מינורי יותר המתמזה בקיפוח פרנסתם: 'א"ר יוחנן: כל הגוזל את חבירו שוה פרוטה – כאילו נוטל נשמתו ממנו [...] ת"ש: אל שאול ואל בית הדמים [על] אשר המית את הגבעונים, וכי היכן מצינו שהרג שאול את הגבעונים? אלא מתוך שהרג נוב עיר הכהנים שהיו

⁶⁵ לדין בפרשה של דרשה זו ראו: G. Nativ, 'God's Nepotism A Rabbinic Critique of Divine Retribution in Yoma 22b', *European Judaism*, 37, 1 (2004), pp. 160-167

⁶⁶ הצעות להסבר חטאו של שאול בגבעונים הוצגו במספר ספרים ומאמרים. ראו לדוגמה ברטל (לעיל הערה 1), עמ' 124-121 והביבליוגרפיה שם; J. Blenkinsopp, 'Did Saul Make Gibeon His Capital?', *Vetus Testamentum*, 24, 1 (1974), pp. 1-7; J. Day, *Gibeon and the Gibeonites*, in: *the Old Testament, Reflection and Refraction*, Leiden 2007, pp. 125-127; 'משפחת המטרי והגבעונים', פרי הארץ, ז (תשמ"ג) עמ' 30-34.

מספיקין להן מים ומזון, מעלה עליו הכתוב כאילו הרגן' (בבלי, בבא קמא קיט ע"א).⁶⁷

אם כן, אין כאן עוד מעשה של הרג חפים מפשע אלא תוצאה של חטא מוכר שעשה שאול: המתת מעסיקהם של הגבעונים.

סיפור בעלת האוב

התיאור המקראי של הליכת שאול לבעלת האוב מדגיש את החטא באמצעות פתיחה המתארת מעשה מן העבר של שאול, שבו הורה להסיר את האובות ואת הידעונים מקרב הממלכה (שמ"א כח, ג). האיסור על פנייה לאובות ולידעונים ידוע לקורא מציווי התורה (וי' כ, כז), אולם הכתוב בחר להזכיר זאת כדי להעמיד את מעשה שאול באור נלעג.⁶⁸ הדרשנים עמדו על האירוניה שבתיאור, והעצימו את הלעג העולה ממנו בשני משלים המתארים את הגיחוך מציווי הניתן על ידי מי שעובר עליו בעצמו.⁶⁹ הביקורת העולה מסיפור זה על שאול לא מנעה מהדרשנים לשבח את התנהגותו בזמן שהייתו אצל בעלת האוב, כמו גם את החלטותיו לאחר שנתבשר על ידי שמואל על מותו ומות בניו.⁷⁰

ואמר רבה בר חנינא סבא משמיה דרב: כל העושה דבר עבירה ומתבייש בו – מוחלין לו על כל עונותיו [...] מהכא: ויאמר שמואל אל שאול למה הרגתני להעלות אתי, ויאמר שאול צר לי מאד ופלשתים נלחמים בי וה' סר מעלי ולא ענני עוד גם ביד הנביאים גם בחלמות ואקראה לך להודיעני מה אעשה, ואילו אורים ותומים לא קאמר – משום דקטליה לנוב עיר הכהנים. ומנין דאחילו ליה מן שמיא – שנאמר (ויאמר שמואל אל שאול מחר) [ומחר] אתה ובניך עמי, ואמר

⁶⁷ מעניין שבדרשה זו העוסקת בהמתת הגבעונים הדרשן מייחס לשאול את המתת כוהני נוב בניגוד לדרשות הסנגוריה האחרות שראינו המצמצמות את מידת אחריותו למעשה ההרג. את הפער בין המסר העולה מן הדרשות ניתן להסביר כנובע מהעובדה שמדובר בדרשנים שונים ומכך שהם חלוקים ביחס להערכת דמותו של שאול. לי נראה שהמתודולוגיה הדרשנית שאינה שואפת לאחדות פנימית היא ההסבר לפער. לכל דרשה יש מגמה משל עצמה התלויה ביחידת הפסוקים שהיא דורשת. המסרים נלמדים מכל דרשה כיחידה עצמאית בדרך של השוואת הנאמר בה למסר העולה מן הפסוקים שהיא דורשת ולא ביחס לפסוקים אחרים הנזכרים בה כבדרך אגב.

⁶⁸ על גנותו של שאול עקב ההליכה לבעלת האוב הנלמדת מקריאה צמודה של הפסוקים עיינו: M. Matthew, 'The Prophet, the Witch and the Ghost: Understanding the Parody of Saul as a "Prophet" and the Purpose of Endor in the Deuteronomistic History', *Journal for the Study of the Old Testament*, 38,3 (2014), pp. 315-346

⁶⁹ ראו ויקרא רבה כו, ז; תנחומא (ב) אמור ד; תנחומא (ו) אמור ב; מדרש שמואל כד, א-ג. וראו: מאק (לעיל הערה 30).

⁷⁰ בדרשת השבח של ריש לקיש על בחירת שאול לצאת למלחמה חרף דברי הנבואה של שמואל עמדנו לעיל.

רבי יוחנן: עמי – במחיצתי. ורבנן אמרי, מהכא: והוקענום לה' בגבעת שאול בחיר ה', יצתה בת קול ואמרה: בחיר ה' (בבלי, ברכות יב ע"ב).⁷¹

העובדה ששאול אינו מזכיר שאֵילה מאורים ותומים נדמית כמובנת וכנובעת מהיעדר מי שיתפעל אותם עם הריגת הכוהנים וחורבנה של נוב. הדרשן מטייב את השמטת אזכור האורים ומפרשה כעדות לתהליך של תשובה מצד שאול שהוביל למחילה אלוהית.

*

גנותו של שאול העולה מתיאורי הסיפור המקראי לא נעלמה מעיני חז"ל, ולמרות זאת אנו רואים מאמץ דרשני להיאחז במילים מהכתוב ולהעצים באמצעותן את תיאור תכונותיו הטובות; במקביל ניכר ניסיון לנטרל את משמעותם של ביטויים המורים על נפילה וחטא, ולדרוש אותם באופן המאפשר להציג צד של לימוד זכות וסנגוריה. תכונותיו השליליות של שאול אינן משמשות את הדרשנים כהוכחה לסכנת השררה, וגורמי חטאיו אינם אישיותו וזדון לבו אלא נסיבות מקומיות שתלויות לרוב בכוחות מכשילים בסביבתו.

מהו אפוא הגורם ליחס הסלחני כל כך לדמותו של שאול בדרשות חז"ל, החוצה תקופות ובתי מדרש ומהווה משקל מרכזי באוסף הדרשות המטפלות באישיות ובמעשיו?

ב. שאול כדגם לחלופה שלטונית

הטיפול המיוחד שלו זכה שאול בספרות הבתרא-מקראית, בספרות חז"ל ובמסורות מאוחרות לחז"ל, נדון בכמה מחקרים. החוקרים ניסו להסביר הן יחס שנתפרש כשלילי מזה העולה מהתיאור המקראי והן יחס שנדמה כמתעלם מאישיותו הפרובלמטית בערוב ימיו ומחטאיו המפורשים במקרא. נסקור כמה מהם, ולאחר מכן נציע הנחה חדשה.

ספירו עומד על היחס העוין של מחבר קדמוניות המקרא לשאול, הבא לידי ביטוי בהתייחסותו למלוכת שאול כעונש לישראל על בקשת מלך בטרם עת ובשלילתו את התפיסה כאילו בחירתו היתה ברצון האל.⁷² כהקדמה להסבר שהוא מציע לפשר יחסו העוין של מחבר קדמוניות, הוא מפרש את האהדה לשאול

⁷¹ מקבילה: מדרש שמואל כד, ו.

⁷² ספירו (לעיל הערה 15), עמ' 119-137.

בספרות החז"לית המקבילה⁷³ כנובעת משני גורמים: האחד, שאול הפך למודל של קידוש ה' מול האויב, וגבורתו מול הפלישתים הפכה לסמל בתקופות של מרד; השני, נטיית האפולוגטיקה של חכמי המאה השנייה לספירה כלפי מנהיגים וכלפי חוטאי מקרא באופן כללי.

על השאלה כיצד משתלבת האהדה לשאול המייצג את שושלת אפרים עם הטיפוח המוכר של מדרשי חז"ל על שושלת בית דוד המתחרה בה, עונה ספירו בהצגת התפיסה המחלקת בין תפקיד משיח בן יוסף לתפקיד משיח בן דוד. האהדה לשאול מייצגת את התפיסה התיאולוגית שעל פיה לשתי השושלות יש תפקיד בהכנת העם למציאות של גאולה: משיח בן יוסף ישיר את השטח לקראת הגעתו של משיח בן דוד, וכשיבשילו התנאים הוא ייאלץ לפנות את מקומו למשיח בן דוד.⁷⁴

העוינות של מחבר קדמוניות המקרא לשאול, מוסברת על ידי ספירו כנובעת מהתנגדות לתפיסה הדרשנית המתארת שילוב כוחות של משיח בן יוסף ומשיח בן דוד בתהליך הגאולה. על פי תפיסתו של המחבר, משיח בן יוסף הוא דמות שלילית שתפקידה להעניש את העם. התפקיד הגאולי הוא של משיח בן דוד בלבד, ורק הוא מהווה מלוכה לגיטימית. ספירו סבור שגם מחבר קדמוניות תיאר את שאול כבן דמותו של משיח בן יוסף, אלא שעל פי תפיסתו תפקידו של משיח בן יוסף שונה באופן מהותי מהתפקיד שיוחס לו במסורות חז"ל ואחרות.

פלדמן ואביעז מנתחים את יחסו של יוספוס לשאול. פלדמן נוטה לפרש את תיאורי יוספוס כמיטיבים עם דמותו של שאול בהשוואה לסיפור המקראי, ואילו אביעז מוכיח כי היחס הוא אמביוולנטי.⁷⁵ החריגה של יוספוס מהתיאור המקראי מבוארת על ידי פלדמן כנובעת מהרצון ליצור דמיון בין תיאור סגנון מלוכת שאול ויחסיו עם שמואל להיררכיה המקובלת במלוכה הרומית; ועוד, בתיאור גבורתו של שאול נסמך יוספוס על תיאורי גבורת היוונים המופיעים בחיבוריהם. אביעז

⁷³ על ההשערות באשר לזמנו של החיבור ראו: M.R. James, *The Biblical Antiquities of Philo*, New York 1971, pp. 34-42. L.H. Feldman, 'Prolegomenon', in: M.R. James (ed.), *The Biblical Antiquities of Philo*, New York 1971, pp. XXVIII-XXXI

⁷⁴ ספירו מפנה לספרות אפוקליפטית, תלמודית מדרשית ובתור מדרשית העוסקת בהבחנה בין תפקידי שתי השושלות, ועומד על הפופולריות שלה וזכה משיח בן יוסף בספרות האפוקליפטית ובספרות מחקר שעסקה בהבנה זו. ראו: ספירו (לעיל הערה 15), עמ' 18, הערה 43.

⁷⁵ ראו: פלדמן (לעיל הערה 14), עמ' 214-244; אביעז (לעיל הערה 14), עמ' 1-9. אביעז מבקר את מחקריו של פלדמן על יוספוס באופן כללי, וטוען שנטייתו לעצב את הדמויות המקראיות על פי מודל שיטתי מטשטשת את יכולתו להבחין בשינויים ובתוספות שיטתיים אצל יוספוס. ביקורת ממוקדת יותר מפנה אביעז לאופן טיפולו של פלדמן בדמותו של שאול ובמיוחד העובדה שהוא מייחס לו כושר שיפוט. אביעז מוכיח כיצד דיוק בדברי יוספוס מוביל למסקנות הפוכות מאלו של פלדמן.

מציע רשימה ארוכה יותר של מגמות העומדות בבסיס התיאור של מלכות שאול. ראשית הוא טוען שאין להתעלם ממגמות פרשניות ומניסיון ליצור הרמוניה סיפורית במקום שהיא נסדקת בתיאור המקראי.⁷⁶ מעבר לכך טוען אביעוז, כי להשקפתו הכללית של יוספוס ביחס למלוכה הישראלית יש השפעה ישירה על הערכתו לדמותו של שאול. יוספוס מביע העדפה לשלטון יקירי העדה ולשלטון תיאוקרטי, ועל כן הוא מבקר את סממני המלוכה של שאול.⁷⁷ אביעוז שולל את עמדת פג שלפיה ההסתייגות מדמותו של שאול נועדה להנמיך ציפיות משיחיות,⁷⁸ משום שלדעתו אין בתיאור מלכות שאול שום היבט משיחי.⁷⁹ מנגד טוען אביעוז כי תיאורי מלוכת שאול של יוספוס אינם חפים מאפולוגטיקה על ההנהגה הישראלית מול השלטון הרומי (המאפיינת את מכלול חיבוריו) ולשם כך הוא אף משמיט פרטים העשויים להשחיר את פניה של היהדות.⁸⁰

ליס מוכיחה כי מגמת הסנגוריה בדרשות חז"ל על שאול דומיננטית, ומסבירה אותה כחלק ממכלול של דרשות שעניינן סנגוריה על מלכים.⁸¹ הסנגוריה על המלכים היא חלק ממגמה רחבה עוד יותר של תיאור ישראל כעם שנשען על התורה ועל דברי חכמים. לפיכך, כל מסורת הסותרת עיקרון זה עוצבה מחדש, לטענת ליס, באופן המצייר את עם ישראל כמי שהתנהגותו הולמת את המצווה עליו על פי התורה.

סָלָה⁸² וְרָדָה⁸³ בחנו את פשרו של יחס חיובי מפתיע לשאול בקוראן, הנזכר ביחידה קצרה בחיבור.⁸⁴ סלה מוכיח כי שכתוב סיפור שאול בקוראן השונה

⁷⁶ אביעוז (לעיל הערה 14), עמ' 26.

⁷⁷ עמדתו של יוספוס כלפי המלוכה אינה כתובה כמסנה סדורה ויש ללקטה מחיבוריו השונים. יש הטוענים כי עמדתו משתנה מחיבור לחיבור, ולא ניתן לנסח מסקנה ברורה בשאלת יחסו למלוכה. להרחבה בסוגיה זו ראו הדיין אצל אביעוז (לעיל הערה 14), עמ' 29; 184-186.

⁷⁸ C.T. Begg, *Flavius Josephus: Translation and Commentary*, 4, Leiden 2005, p. 128 n. 406.

⁷⁹ אביעוז (לעיל הערה 14), עמ' 36.

⁸⁰ שם, עמ' 54, 207.

⁸¹ H. Liss, 'The Innocent King Saul in Rabbinic Exegesis', in: C. S. Ehrlich (ed.), *Saul in the Story and Tradition*, Tübingen 2006, pp. 245-260.

⁸² W.A. Saleh, 'What if you Refuse, When Ordered to Fight? King Saul (Tālūt) in the Qur'ān and Post-Quranic Literature', C.S. Ehrlich (ed.), *Saul in Story and Tradition*, pp. 261-283.

⁸³ N. Reda, 'The Qur'anic Talut (saul) and the Rise of the Ancient Israelite Monarchy: An Intertextual Reading', *American Journal of Islamic Social Sciences*, 25,3 (2008) pp. 31-51.

⁸⁴ קוראן, סורה ב 242-247 (תרגום רקנדורף, פרויקט בן יהודה): '(רמב) הלא התבוננת על קהל בני ישראל, באמרם אל נביאם אחרי מות משה: תן לנו מלך למען נלחם בעבור אמונת אל? ויענם: התלחנו באמרי לכם להלחם? ויאמרו: איך לא נלחם בעבור אמונת אל הלא גורשנו עם בנינו

מהתיאור המקראי, אינו נובע מאי היכרותם של כותבי הקוראן עם פסוקי המקרא אלא ממגמה של האדרה ורצון להציבו כמלך חכם הפועל מתוך מחשבה. שאול, לדעת סלה ורדה, משמש בקוראן בבואה לדמותו של מוחמד ולשינוי תפיסת תפקידו של המנהיג, כפי שהתרחש עם מעבר מוחמד ממכה למדינה. עקרון מלחמת המצווה הנזכר בקוראן כאחד הציוויים הדתיים המרכזיים, תפס תאוצה בתיאולוגיה האסלאמית שצמחה במדינה,⁸⁵ ודמותו של שאול הפכה למודל של מלך שתפקידו היחיד הוא הובלת העם למלחמה ונטרול רפיון הלוחמים. סלה מוכיח כיצד כל הפרטים המתארים את שאול בקוראן מקבילים לעקרונות המוסלמיים ביחס למלחמה.⁸⁶

השערות שונות מסבירות את המגמות העומדות בבסיס הטיפול בדמותו של שאול בספרות שלאחר חתימת המקרא. אולם בעוד בחיבורים השונים ניתן להצביע על מוטיבציית סגור או ביקורת הנובעת מאתגר תקופתי של בעלי המסורות, הרי שבספרות חז"ל, בדומה לספרות המוסלמית, מגמת הסנגוריה היא על-תקופתית ועלאזורית (ארץ ישראל ובבל).⁸⁷ הניסיון להסביר את מניעי הסנגוריה כחלק ממגמה רחבה יותר של לימוד זכות על מנהיגי מקרא, כפי שטוענת ליס, אינו עומד במבחן ההשוואה לדמויות הנהגה מקראיות אחרות: אלה לא זכו

ממעונוותינו! אך בצוותם להלחם נסו רובם; אמנם אל יודע את הרשעים. (רמג) באמור להם הנביא: ד' המליך עליכם את שאול; ויאמרו: איך ימלוך עלינו, ואנחנו טובים ממנו? איך יושיענו זה? ויאמר שמואל: ד' שמו לנגיד עליכם, ויתן בו רוח חכמה וגבורה; הוא נותן את המלוכה למי יחפוץ בו, כי הוא אדיר ויודע כל. (רמד) ויוסף עוד דבר שמואל: זה לכם האות, כי ד' בחר בו: ארון הברית, אשר בו שכן ד' את שמו, ובו שארית משה ומשפחת עמרם, ילך לפניכם; מלאכים ישאוהו. זה לכם האות למען תאמינו בי. (רמה) בעבור שאול לפני חילו, ויאמר: אלהים יבחנכם על הנהר הזה; כל השותה ממנו, לא ילך עמי; וכל אשר לא ישתה ממנו, ילך לרגלי; גם השואבים בכפות ידיהם, לא יעברו בחילי. אך מעט היו אשר לא שתו. אחרי עברם את הנהר, הוא והמאמינים, אמרו: קצרה ידנו היום להלחם בגלית ובחילו; אך המאמינים בכל לבם כי ישובו אל אלהים, אמרו: הלא זה כמה פעמים חיל גדול ועצום נס מפני מתי מספר? הלא אל תומך את ידי המחכים לישועתו? (רמו) בקרבם אל מלחמה בגולית וחילו, התפללו: אמץ את ידינו וחזק את רגלנו והצילנו מיד העם הבוגד בך! (רמז) ותגבר ידם על אויביהם בתשועת אל, ורוד המית את גולית. לו נתן אל מלכות וחכמה, ויורהו ככל חפצו. לולי אל ימשל יד אדם באדם, כי עתה אבדה כל הארץ. אך אל חנון לבני האדם! אלה האותות אשר גלה לך אלהיך באמת, כי אתה אחד מנביאיו.

⁸⁵ ראו: סלה (לעיל הערה 82), עמ' 270, וכן: W.L. Humphreys, 'From Tragic Hero to Villain', *JSOT*, 22 (1982), pp. 95-117; הַמְפְרִיז מציע לבחון רבדים שונים בתיאורי שאול במקרא ולהתאימם למצב הלאומי והיחס למלוכה בתקופתם של העורכים השונים.

⁸⁶ סלה (לעיל הערה 82), עמ' 276-277.

⁸⁷ שם, עמ' 280-282; רדה (לעיל הערה 83), עמ' 44-46. סלה ורדה מתארים כיצד האהדה לשאול מאפיינת גם את הספרות המוסלמית הבתראוראנית.

להתגייסות מסוגרת כה דומיננטית של הדרשנים גם כשחומרת חטאיהן היתה פחותה מזו של שאול.⁸⁸

ברצוני להציע שדמותו של שאול ברבות ממסורות חז"ל משמשת דגם מייצג להנהגה חלופית לשלטון המכהן בתקופת המשנה והתלמוד. מלוכת שושלת בית דוד נתפסת במקרא כהנהגה אולטימטיבית נצחית שעליה ניבא כבר יעקב בברכתו ליהודה 'לא יסור שִׁבְט מִיְהוּדָה וּמַחֲקֵק מִבֵּין רַגְלָיו' (בר' מט י'), ואת נצחיותה תיארו הנביאים.⁸⁹ מלוכת שאול ושלטונם של מלכי בית ישראל מהווים תחליף של בדיעבד, ומינוחם התאפשר מכורח נסיבות של בקשה שגויה מצד העם או כעונש על חטאיו. דרשות הסנגוריה על שאול באות לעורר מחדש את שאלת הבלעדיות של מלוכת שושלת בית דוד בתקופות הביניים, בעידן שאינו נתפס כעידן של גאולה ומשיח. הדרשנים המעצימים את כישוריו וגבורתו ומטשטשים את חטאיו, מבקשים להציע חלופה לשלטון הנשען על שושלת בית דוד בשעה שהשלטי המכהן לא מוכיח יתרון מובהק על פני חלופות שלטון אחרות.

מחקרים רבים עסקו בהתנגדות לשלטון הנשיא הארצישראלי לאורך הדורות שמחורבן בית שני ועד שלהי תקופת התלמוד, ועמדו על ביטוייה במימרות וברשות של אמוראי ארץ ישראל.⁹⁰ מחקרים אחרים מלמדים על הוויתור של חכמי בבל על הקריטריון השושלתי בבחירת ההנהגה הרוחנית, כשהם מותירים בידי נציגי שושלת בית דוד את תפקידי ההנהגה בתחומי האדמיניסטרציה

⁸⁸ השוו לדוגמה את הדרשות על פנחס, אלישע וחזקיהו (ואחרים) שהן דמויות הנהגה חיוביות, ואף על פי כן מצאנו לא מעט דרשות המבקרות כמה ממעשיהן.

⁸⁹ על ייחוס הנשיאים לשושלת בית דוד כהצדקה למינויים כנשיאים ראו: 'ליוור, תולדות בית דוד, ירושלים תשי"ט, עמ' 39-46; א' חבס (רובין), 'אמם של הנשיאים, שושלת בית דוד והשם "תמר" בתקופה הרומית המאוחרת', לאוראל – מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה מוגשים לאוראל רפפורט, בעריכת מ' מור ואחרים, ירושלים תשס"ו, עמ' 331-356. על ראשיתו של יישום הבחירה בשושלת בתקופה שלאחר הנבואה ראו: G.N. Knoppers, "Greet Among His Brothers", But Who Is He? Heterogeneity in the Composition of Judah', *JHS*, 3 (2000-2001): http://www.jhsonline.org/Articles/article_16.pdf

⁹⁰ ראו לדוגמה: א' שגן, 'על דמותו של המלך דוד בספרות חז"ל', דוד מרועה למשיח, בעריכת י' זקוביץ, ירושלים תשנ"ו, עמ' 197-198: 'מכאן המאמץ שעשו חוגים שונים [...] כגון תומכי בית הנשיא בארץ ישראל [...] ליחס את מנהיגיהם לבית דוד. והנה מייסד הבית שעמדו ממנו מלכים ושליטים בכלל ומלך המשיח בפרט צריך שיהיה נקי מכל רבב. על רקע זה יש להבין גם את טיפולם של חכמים בסיפור יהודה ותמר ובסיפור לוט ובנותיו וכן במגילת רות [...] ואולי יש לשער כי המתנגדים לבית הנשיא או התומכים במערכות שלטון חלופיות הם שהובילו דווקא את המגמה להעיר את פניו הנאצלים פחות של דוד [...]'. וכן ראו: M. Aberbach & L. Smolar, 'Jeroboam: and Solomon: Rabbinic Interpretation', *JQR*, 59 (1968), pp. 118-132 (לעיל הערה 59), עמ' 74-132 והביבליוגרפיה שם.

החילונית בלבד.⁹¹ חכמי בבל ביקרו את הקיבעון הארצישראלי ביחס לכשרותה הבלעדית של שושלת בית דוד להציע מתוכה הנהגה רוחנית.⁹² על פי ההנחה שהצענו אחד מביטויי ההתנגדות והביקורת הוא הצבת חלופה לשושלת, המעמידה את קדושתה כניתנת לערעור ואף מציעה תחליף בדמותו של יריבה המרכזי: שאול, מייסד המלוכה הישראלית. הוכחות להנחה זו ניתן להביא מאופייין של כמה מהדרשות ומהיבטים נוספים שנציג להלן.

1. אופייין או היעדרן של מסורות על שאול בתקופות של תמיכה בשושלת בית דוד

אין לנו מידע היסטורי מובהק על היחס לשלטון בית דוד בכל אחת מן התקופות, וניתן ללמוד עליו בעיקר מרמיזות בלתי ישירות במסורות שבידינו. ואף על פי כן, ביחס לכמה מהתקופות ניתן להצביע על תמיכה רחבה בשושלת בית דוד בהווה או בעתיד.

דמותו של שאול בספר דברי הימים

פרשנים ומחקרים רבים עוסקים בהבלטת הסנגוריה היהודאית בתיאורי ספר דברי הימים, ומסבירים אותה כתעמולה אקטואלית לאופי השלטון שמחבר הספר שואף למסד בימיו.⁹³ שאול נזכר בספר דברי הימים כמה פעמים, אך ברובן מדובר באזכור טכני או אגבי סביב השושלות ומקומות התיישבות השבטים.⁹⁴ הסיפור היחיד מספר שמואל המובא במלואו בספר דברי הימים, הוא סיפור מותו של שאול

⁹¹ ראו: י' גפני, יהדות בבל ומוסדותיה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 53-59; הנ"ל, 'הישיבה בבבל – המבנה הפנימי ותפקידיה הרוחניים והחברתיים בקרב הציבור היהודי בתקופת האמוראים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט; מ' בר, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, תל אביב תשל"ו; י' גייגר, 'ישיבת פומבדיתא מראשיתה ועד לימי אביי – פרקים בהתמסדותו של מוסד חינוכי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשס"ו, עמ' 161-174.

⁹² עמדה זו של חכמי בבל ניתן להוכיח ממסורות המיוחסות לחכמי בבל ובעיקר לחכם רב (בחלק מעזי הנוסח), המתפלמטות כביכול עם הסנגוריה הארצישראלית על שושלת בית דוד, ומציעות תחתייה דרשות המחמירות בשיפוט מעשיהם של בני השושלת אף מעבר למתואר במקרא. ראו דוגמאות במאמרי: ב' אליצור, 'יואב בן צרויה בספרות חז"ל – בין ארץ ישראל לבלל', מנחת ספיר, אספת מאמרים לכבוד יצחק ספיר, בעריכת י' רוזנסון וי' שפנייר, מכללת אורות, אלקנה ורחובות תשע"ג, עמ' 24-28, ובאופן ישיר בדברי רב על הסנגוריה של רבי יהודה הנשיא על דוד: 'אמר רב: ר' דאיתי מדוד מהפך ודריש בזכותיה דדוד' (בבלי, שבת נו ע"א).

⁹³ ראו: ש' יפת, אמונות ודעות בספר דברי הימים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 375-412; G.N. Knoppers, 'Israel's First King and the Kingdom of YHWH in the Hands of the Sons of David, The Place of the Saulide Monarchy in the Chronicler's Historiography', in: C. S. Ehrlich (ed.), *Saul in story and Tradition*, Tübingen 2006, pp. 187-213

⁹⁴ ראו: דה"א, ח, כט-לד; ט, לה-מ.

בקרב בהר הגלבוע, ואף בו יצר המחבר שינויים המציגים את שאול באור שלילי יותר מזה העולה מתיאורי ספר שמואל.⁹⁵ ההתעלמות הכמעט מוחלטת מדמותו של שאול בספר דברי הימים, והבחירה לתאר דווקא את מותו ואת מות בניו כעונש על חטאו, נרמה שנועדה להכשיר את עלייתו של דוד כמלך שתפקידו לתקן את אגמי שלטון העבר ולהציב תחתיו שושלת שלטון אידאלית חלופית.

התעלמות מדמותו של שאול בספרות הקומראנית והנצרית

במגילות קומראן (שאינן מקראיות) המצויות בידניו נזכר שאול כשמו של אדם⁹⁶ פעם אחת בלבד, ואף בה אין התייחסות לדמותו ולפועלו כמלך.⁹⁷ שאול בספרות הנוצרית הוא שאול התרסי, פאולוס, שליחו החשוב של ישו ונושא בשורתו. דמותו ומעשיו של שאול מלך ישראל נזכרים בברית החדשה בהערת אגב בלבד, כהקדמה לתיאור מלכות דוד שמזרעו נולד ישו.⁹⁸ ההתעלמות מדמותו של שאול בשני

⁹⁵ להשוואה מפורטת של הסיפורים המקבילים ולפשר יחסו העיוני של מחבר דברי הימים לשאול, עיינו: ש' זלבסקי, 'יחסו של בעל דברי הימים אל שאול', עיוני מקרא ופרשנות, ד (תשנ"ז), עמ' 70-55 in S. Zalewsky, 'The Purpose of the Story of the Death of Saul in 1 Chronicles; 70-55', pp. 449-467, X, VT, 39 (1989).

⁹⁶ צירוף האותיות שאול מופיע פעמים נוספות, אך במובן שאול.

⁹⁷ האזכור הוא בפירוש לספר בראשית בקטע המגילה 4:1-3: 'תמנע היתה פילגש לאליפו בן עשיו ותלד לו את עמלק הוא אשר הכנהו] שאול כאשר דבר למושה באחרית הימים תמחה את זכר עמלק מתחת השמים'. ראו: F.G. Martinez & E.J.C. Tigchelaar, *The Dead Sea Scrolls*, Leiden 1997, p. 504. 1. על ההתעלמות מדמותו של שאול בספרות קומראן ראו הערתו של ברטל (לעיל הערה 1), עמ' 208-209, הערה 272. בהקשר זה יש לציין את ההבדלים הרבים שבין נוסח מגילת קומראן לספר שמואל לנוסח המסורה. הבדלי הנוסח מוסברים על פי רוב כנובעים מהבדלי גרסאות בעדי הנוסח שעליהם התבססו מעתיקי המגילות. אולם ריבוי ההבדלים ומהותם הרעיונית של כמה מהם מעידים על עיבוד מכוון בעל מגמה על-טקסטואלית, כפי שטוען רופא המכנה את מגילת שמואל 'מדרש שמואל'; ראו: A. Rofé, '4QMidrash Samuel? – Observations Concerning the Character of 4QSam^a', *Textus*, 19 (1988), pp. 63-74. הנוסחים המשפיעים על הערכת דמותו של שאול הוא תגובתו האצילית לדברי הכוזב שהשמיעו בני הבליעל: 'יהי כמחריש'. תגובה זו אינה מופיעה במגילת שמואל, ותחתיה מצוין 'יהי כמחדש'. האם מדובר בשינוי מכוון או שמא זהו הנוסח המקורי כפי שטוענים קרוס, אולריך ומקרטר? ראו: F.M. Cross, 'A New Qumeran Biblical Fragment Related to the Original Hebrew Underlying the Septuagint', *Basor*, 132 (1953), pp. 15-26; E. Ulrich, *The Qumeran Text of Samuel and Josephus*, Missoula, Chico 1978; P. K. McCarter, *I-II Samuel (AB)*, New York 1980-1984. על כל פנים, אם מדובר בשינוי מכוון הרי שהוא מחזק את טענתנו שהביקורת על שאול או ההתעלמות מדמותו התגברה בקרב סופרים ודרשנים בתקופות של אהדה לשלטון בית דוד ואמונה בבלעדיות השושלת כמי שמצמיחה את ההנהגה האולטימטיבית.

⁹⁸ ראו מעשי השליחים יג 21-23 (תרגום דליטש (1960), עמ' 241): 'ישאלו מלך ויתן להם אלהים את שאול בן קיש איש משבט בנימין ארבעים שנה וכהסירו אותו ויקם את דוד למלך עליהם אשר גם העיד עליו לאמר מצאתי דוד את בן ישי איש כלבבי והוא יעשה את כל חפצי. ומזרעו הקים אלהים כפי ההבטחה גואל לישראל את ישוע'.

קורפוסים אלה בולטת בהשוואה לאזכוריו הרבים של דוד בספרות הקומראנית ובספרות הנוצרית. המשותף לכת קומראן ולדת הנוצרית הוא תפיסת שלטון בית דוד כשושלת הלגיטימית היחידה למלכות ולהנהגה. כת קומראן בוחלת בשלטון הקיים ונושאת את עיניה לשלטון אחרית הימים שיצמח משושלת בית דוד,⁹⁹ ואילו הנצרות מאמינה בהתגשמות נבואת שלטונו של החוטר שיצא מגזע ישי בדמותו של ישו, המייצג את המלכות העכשווית והעתידית הבלעדית. סיפורו של שאול והבחירה האלוהית בו, סותרים את התפיסה הטוטלית הרואה את שלטון בית דוד כשלטון הלגיטימי היחיד.¹⁰⁰

2. אופיין הפולמוסי של הדרשות העוסקות בשושלת בית דוד

שושלת בית דוד נזכרת בספרי הנביאים כמי שהובטחה לה המלכות העתידית, וכך עולה גם ממסורת במכילתא דר"י מסכתא דפסחא א, הקובעת: 'עד שלא נבחר דוד היו כל ישראל כשרים למלכות משנבחר דוד יצאו כל ישראל שנאמר "הלא לכם לדעת כי ה' אלהי ישראל נתן הממלכה לדוד" וגו' (דה"ב יג, ה). 'אי לכך תמוה הדבר שדרשות חז"ל (ארצישראליות) רבות עוסקות בשבחה של השושלת, וברבות מהמסורות ניתן לחוש באופי הפולמוסי הנלווה להן.¹⁰¹ שפע מסורות אלו

⁹⁹ ראו פשר ישעיהו, מגילה 4Q161, מגילות קומראן – מבואות ומחקרים, בעריכת מ' קיסטר, ירושלים תשס"ט, עמ' 316; ובפירושו לספר בראשית לברכת יעקב, 'לא יסור שבט מיהודה', מגילה 4Q252, 1-7: 1' [לן] יסור שליט משבט יהודה בהיות לישראל ממשל 2 [לוא] יכרת יושב כסא לדודי כי המחקק היא ברית המלכות 3 [ואל] פי ישראל המה הדגלים עד בוא משיח הצדק צמח 4 דודי כי לו ולזרעו נתנה ברית מלכות עמו עד דורות עולם אשר 5 שמר [...] התורה עם אנשי היחיד כי 6 [...]. היא כנסת אנשי 7 [...]. נתן' (שם, עמ' 505 ועוד). עיינו: ב' ניצן, 'מגילות הפשרים מקומראן', שם, כרך ראשון, עמ' 188, הערה 66; 'י' כדורי, 'פרשנות המקרא בקומראן', שם, כרך ב, עמ' 406-407; מ' קיסטר, 'בין טקסטים מקומראן לטקסטים נוצריים קדומים', שם, עמ' 635, הערה 22; 'י' ליוור, 'תורת שני המשיחים בספרות הכתות בימי בית שני', חקרי מקרא ומגילות מדבר יהודה, ירושלים תשל"ב, עמ' 155-185.

¹⁰⁰ ראו: חבס (לעיל הערה 89); M. Bockmuehl, 'The Son of David and his Mother', *Journal of the Theological Studies*, 62,2 (2011), pp. 476-493

¹⁰¹ המופרת שבהן היא זו שעוסקת בחטאו של דוד, 'כל האומר דוד חטא אינו אלא טועה' (בבלי, שבת נו ע"א), אך למעשה מרבית מהדרשות העוסקות בשושלת בית דוד נושאות אופי אפולוגטי. לסנגוריה על יהודה במעשה תמר ראו: א' שנאן ו' זקוביץ, 'מעשה יהודה ותמר, ירושלים תשנ"ב; לסנגוריה על צניעותה של רות ראו: מ' ניהוף, 'עיצוב דמותה של רות במדרש ומגמותיו', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יא (תשנ"ג), עמ' 78-49. אפילו על מניעיהן הטהורים של בנות לוט שמחן נולד מואב אבי השושלת (בראשית רבה נא, לו [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 540]), ראו: אליצור (לעיל הערה 59), עמ' 74-103.

והעובדה שחלקן הגדול נכתבו בארץ ישראל, רבות מהן בראשית תקופת התלמוד, מלמדים על קיומה של אופוזיציה להנהגת השושלת.¹⁰² הוכחה לערעור מעמדה הבלעדי של שושלת בית דוד כמעמידה מתוכה את מנהיג העם, ניתן להביא משתי מסורות הגורסות כי אין פסול בהנהגה אלטרנטיבית, ואף מעמידות הנהגה שאינה משושלת בית דוד כשווה לה במעמדה. בירושלמי הוריות ג, ב (מז ע"ג) נקבע: 'מלך ישראל ומלך יהודה שניהן שוין לא זה גדול מזה ולא זה גדול מזה'; בבבלי, סנהדרין קב ע"א מובאים דבריו של החכם הבבלי רב נחמן שאינו מוצא דופי בהנהגתו של ירבעם: 'אמר רב נחמן: כשלמה חדשה, מה שלמה חדשה אין בה שום דופי, אף תורתו של ירבעם לא היה בה שום דופי'.

האופוזיציה לשושלת בית דוד המוכחת מאופיין הפולמוסי של מסורות חז"ל העוסקות בשושלת, יכולה להוות הסבר לערגה המחודשת לבית שאול במסורות מתקופה מקבילה ולניסיון להוכיח בהן את תרומת הנהגתו לעם. על פי הנחה זו, ההתנגדות לנשיא המכהן שנבחר מכוח היותו יורש הנהגה השושלתית, תתבטא במחאה על העמדת בית דוד כיורשי הנהגה הבלעדיים, והצבת חלופת הנהגה מבית שאול.

תוכנן של כמה מדרשות הסנגוריה המתארות את הנהגת שאול ומשוות אותה להנהגת דוד, מעצימות את המגמתיות הפולמוסית העומדת בבסיסן כפי שנראה להלן.

3. תוכנן של דרשות המשוות בין שאול לדוד

במקרא קיים פער בולט בין ההערכה החיובית לדמותו של דוד¹⁰³ לבין ההערכה השלילית לדמותו של שאול. הבדלי ההערכה עולים מהשוואה בין רמת התיעוד של מעשי כל דמות; מתוך המעשים המפורטים לגבי כל אחת; ומהעובדה שמלוכת דוד מתוארת בפיהם של נביאי כל הדורות, בעוד דמותו של שאול יורדת

¹⁰² ראו: י"ל לוין, מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת התלמוד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 126; מ' בר, 'כבוד וביקורת (על יחסם של חז"ל לראשי הגולה ולנשיאים)', *PAAJR* (1970-1971), עמ' 37-47; א"א אורבך, 'המלוכה המקראית בעיני חכמים', ספר יצחק אריה זליגמן, בעריכת י" זקוביץ וא' רופא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 439-451; G.J. Blidstein, 'The Monarchic Imperative in Rabbinic Perspective', *AJS Review*, VII-VIII (1982-1983), pp. 15-39; R. Kimelman, 'The Conflict Between R. Yohanan and Resh Laqish on the Supremacy of the Patriarchate', *Proceedings of the 7th World Congress of Jewish Studies*, 3 (1981), pp. 1-20 – כולם עוסקים באופוזיציה לנשיאות ולעומד בראשה בראשית תקופת התלמוד.

¹⁰³ ההערכה כפי שעולה מצירוף כל פרקי המקרא העוסקים בדמותו. בספר שמואל לבד לא ניתן להצביע על הערכה חיובית מובהקת לדמותו של דוד.

מעל הבמה עם מותו. למרות זאת בספרות חז"ל מצויות מסורות המשוות בין שני המלכים, ומציינות דווקא את מעלתו של שאול על פני דוד. מזמור ז בתהלים פותח בפסוק ששימש בסיס לדרשות המשוות בין דוד לשאול: 'שְׁגִיּוֹן לְדוֹד אֲשֶׁר שָׂרָה' על דְּבָרֵי כוֹש בֶּן יַמִּינִי' (תהלים ז, א). מהו פירוש המילה 'שְׁגִיּוֹן', המחליפה לכאורה את המילה 'מזמור', המקובלת יותר כפתיח לשירת תהלים, ומיהו כוש בן ימיני שאליו מתייחסת שירת דוד? בדרשת קהלת רבה מוסברת המילה 'שְׁגִיּוֹן' כנגזרת מהשורש שג"ג. כוש בן ימיני מזוהה עם שאול, ודוד סופג תוכחת אֵל על השירה שנשא על מות שאול ומבקש חנינה:

'במדעך מלך אל תקלל' מלך שלפניך אל תקלל ובחדרי משכבך אל תקלל עשיר גדול שבמקומך, כי עוף השמים יוליך את הקול. אמר הקדוש ברוך הוא לדוד לא כך היית אומר (תהלים ו, יא) 'יבשו ויבהלו מאד כל אויבי'. מי היו אויביך, לא שאול? לא כך היית אומר (שם יח, א) 'ביום הציל ה' אותי מכף כל אויביו ומיד שאול'. אמר דוד רבש"ע זדונות אתה מעלה עלי שגגות חשוב אותן לי, הה"ד (שם ז, א) שְׁגִיּוֹן לדוד אשר שר לה' על דברי כוש בן ימיני (קהלת רבה י, כ [מהדרות וילנא, עמ' סד]).

סמיכות הפסוק המתאר את בקשת דוד לנפילת אויביו לפסוק הפותח במילה 'שְׁגִיּוֹן לדוד אשר שר', היא שהובילה את הדרשן לפרש את הפתיח כחנינה של דוד על שביקש את מות שאול.

התוכחה במדרש קהלת מובנת כנובעת ממעמדו של מלך באשר הוא. דרשן הבבלי אינו מסתפק בתוכחה כללית נגד הפגיעה במלכים ולו בשל מעמדם, והופך אותה כמכוונת למקרה הספציפי של פגיעה במלך שאול אשר לדבריו מעלתו רמה מזו של דוד.

וידבר דוד לה' את דברי השירה הזאת ביום הציל ה' אתו מכף כל אויביו ומכף שאול. אמר לו הקדוש ברוך הוא לדוד: דוד, שירה אתה אומר על מפלתו של שאול? אלמלי אתה שאול והוא דוד – איבדתי כמה דוד מפניו¹⁰⁴ היינו דכתיב שְׁגִיּוֹן לדוד אשר שר לה' על דברי כוש בן ימיני. וכי כוש שמו? והלא שאול שמו! אלא: מה כושי משונה בעורו – אף שאול משונה במעשיו¹⁰⁵ (בבלי, מועד קטן טז ע"ב).

מעלות שאול על פני דוד מפורטות בדרשה אחרת על הפסוק מתהלים:

¹⁰⁴ נראה שכוונת הדרשן לומר שאילו היה דוד חי בזמנו של שאול ושאל בזמנו של דוד, דוד היה מודח ממעמדו כמה פעמים ולא רק פעם אחת כפי שאירע לשאול.
¹⁰⁵ 'משונה במעשיו', על פי פירושו של רש"י, משמעו חיובי: 'צדיק גמור'.

שגיון לדוד. ר' יהודה בשם ר' לוי אמר שלשה דברים הוציא דוד מפיו על שאול, ושלשתן נגעה בו, ויאמר דוד חי ה' כי אם ה' יגפנו (שמ"א כו, י), וכן הוה ליה. או יומו יבא (שם), וכן הוה ליה. או ירד במלחמה ונספה (שם), וכן הוה ליה [...]¹⁰⁶ ולשאול פלגש (שמ"ב ג, ז), פלגש חסר י', כד איתעביד שאול מלך, הוה עוד זעירא אפיך, ואת ויקח עוד דוד פלגש מירושלים (שמ"ב ה, יג), ואת מדמה אותך לשאול, שאול מפקיר נכסיו למלחמת ישראל, שנאמר ויקח צמד בקר וינתחהו (שמ"א יא, ז), ואת מדמה עצמך לשאול, שאול מנשרים קלו ומאריות גברו (שמ"ב א, כג) [...] ואת מדמה עצמך לשאול. אדם הולך לבית המשתה ואינו מוליך בניו עמו, מפני מראית העין, ושאול יצא למלחמה, והולך בניו עמו, והיה יודע שמדת הדין פגעה בו, ואת אמרת לא תצא עוד אתנו למלחמה (שמ"ב כא, יז), ואת מדמה עצמך לשאול. שאול היה אוכל חולין בטהרה, שנאמר וירם הטבח את השוק והעליה (שמ"א ט, כד) [...] ואת מדמה עצמך לשאול (שוחר טוב ז, ב [מהדורת בובר, עמ' 62-63]).

הדרשן מונה מעלות הנהגה וטוהר מידות המיוחסות לשאול, ומציבות אותו כמלך העולה בכישוריו ומעלותיו על דוד. להשוואת כמות הנשים של שני המלכים ניתן למצוא סימוכין מהתיאור המקראי, אולם הטענות כי גבורת שאול ואומץ לבו וכן הקפדתו על קיום מצוות עולים על אלו של דוד, נשמעות כסותרות לחלוטין את המתואר בפסוקים.

בדרשת הפסיקתא נזכרות מעלותיו של שאול כגורם לכך שמימוש משיחתו למלך התרחש מיד לאחר המלכתו, בניגוד לדוד שמימוש המלכתו התעכב בשנתיים:

ד"א תוחלת ממושכה מחלה לב, זה דוד שנמשח ומלך לאחר שתי שנים. ועץ חיים תאוה באה, זה שאול שנמשח ומלך מיד. בזכות מה, בזכות מעשים טובים שהיו בידו, שהיה עניו ושפל רוח, ושהיה אוכל חולים בטהרה, ושהיה מבזבז את ממונו בשביל לחוס על ממונן של ישראל, וששקל כבוד עבדו ככבוד עצמו. יהוד' בר נחמן בשם ר' שמע' בן לקיש שהיה בן תורה, בי שרים ישורו (משלי ח, טז), בי מלכים ימלוכו (שם, טו) (פסיקתא דרב כהנא ה, ג [מהדורת מנדלבוים, עמ' 82-83]).¹⁰⁷

ברצוני להציע שכמה מהמסורות המתארות את הצניעות המייחדת את בית שאול (ראו לעיל) כפי שמושמים בפיה של מיכל בת שאול, אמרו עליו על בית שאול שלא נראה מהם לא עקב ולא גודל מימיהם, נועדו אף הם להעמיד את יתרונו של שאול על פני דוד, ובמקרה זה להעמיד שושלת אחת מול יריבתה. ההשוואה בין

¹⁰⁶ ראו גם מדרש שמואל כה, ב.

¹⁰⁷ וכן פסיקתא רבתי טו; מדרש שמואל יז, ד; במדבר רבה יא, ג.

שני המלכים (שאול ודוד) עולה מדברי דוד: 'אֲשֶׁר בָּחַר בִּי מֵאֲבֵיךָ וּמִכָּל בֵּיתוֹ לְצֹדֵת אֹתִי נָגִיד עַל עַם ה' (שמ"ב ו, כא). הדרשן בחר בתחום שניכרת בו פחיתותה של שושלת בית דוד ביחס לבית שאול, והעמיד אותו כיתרון ניכר של בית שאול. סיפורי שושלת בית דוד שמוצאה ממואב, מיהודה ותמר ומרות מעלים כשל שושלתי בתחומי אישות וצניעות, ואילו הקפדתו של בית שאול על צניעות מוכיחה את יתרונו המובהק בתחום זה.¹⁰⁸

*

במאמר זה הצבענו על תופעה מיוחדת במסורות המטפלות בדמותו של שאול: הערכה לדמותו החורגת ומנוגדת להערכה העולה מן הסיפור המקראי. פער בהערכת דמויות מקראיות בספרות חז"ל אינו חריג או מפתיע, אולם ביחס לשאול הפער גדול מהמוכר, הן מבחינת כמות דרשות הסגוריה ביחס למסופר במקרא והן מבחינת פיזורן במסורות מדורות שונים ובמקומות שונים ברבדיה המגוונים של ספרות חז"ל.

הסגוריה על שאול אינה מכוונת לתחום הנהגה אחד או לתכונת אופי מסוימת, אלא כוללת היבטים רבים באישיותו, בכישוריו ובמאפיינים חיוביים של הנהגתו. ליקויי אופיו וחטאיו מוקהים או מצונזרים, ותחתם מוצגת דמות מופת של מלך שמלכותו נגדעה באיבה על שום שלא נמצא בו שום דופי.

הסגוריה הגדולה העולה ממסורות חז"ל חריגה אף בהשוואתה למסורות בתרמקראיות קדומות. גם במסורות אלה ניתן להבחין בפערי ההערכה ביחס למסופר במקרא, אולם ביטויים הוא בהקצנת ליקויי אופיו ובתיאור מניעי חטא חמורים יותר מהנזכרים במקרא.

הפתרונות השונים שהוצעו כהסבר לפערי ההערכה נתנו מענה מקומי ביחס לחיבורים ספציפיים, אולם לא עסקו בהיקף הרחב של תופעת הסגוריה ברוב חלקיה של ספרות חז"ל.

¹⁰⁸ יש בוודאי גם מסורות המשוות בין שני המלכים ומראות את מעלת דוד על פני שאול, כגון המסורת בבבלי, עירובין נג ע"א: 'דוד גלי מסכתא, שאול לא גלי מסכתא. דוד דגלי מסכתא כתיב ביה (תהלים קיט) יראיך יראוני וישמחו, שאול דלא גלי מסכתא כתיב ביה (שמ"א יד, מז) [ובכלל] אשר יפנה ירשיע. ואמר רבי יוחנן: מנין שמחל לו הקדוש ברוך הוא על אותו עון – שנאמר: (שמ"א כה, יט) מחר אתה ובניך עמי – עמי במחיצתי; אלא שמסורות אלו אינן מפתיעות שכן הן תואמות את ההערכה המקראית לשני המלכים. אף על פי כן מעניין לראות את התחום שבחר בעל הדרשה כמושא ההשוואה (מידת הפצת התורה של שני המלכים), כשניתן היה למנות כל אחד מחטאיו החמורים המפורשים של שאול. מעניינת גם הבחירה לצטט בהמשך את דברי ר' יוחנן שלכאורה כלל אינם קשורים לנושא הדיון, כך שהדרשה מוסיימת בשבחו של שאול ולא בגנותו.

ההשערה שהצענו מציבה את העיסוק בדמותו של שאול במסורות חז"ל כביטוי להשקפותיהם של מתנגדי מינוי נשיא מבית דוד, כבחירה הלגיטימית היחידה לראש ההנהגה הרוחנית של יהודי ארץ ישראל. הפאר המלווה את תיאור אופיו, העצמת כישוריו והמאמץ להקהות את חומרת חטאיו, באים להציב אלטרנטיבה שלטונית שאינה נופלת ביכולותיה מזו המכהנת.

חיזוק לאופיין האופוזיציוני של דרשות הסנגוריה על שאול ניתן למצוא בסגנון דרשות הסנגוריה על שושלת בית דוד בספרות חז"ל. ברבות מהן ניתן למצוא אופי אפולוגטי המנסה להצדיק את הבחירה בה כמי שמקיימת הנהגה לגיטימית רציפה, וכמי שזוכאת לה לא רק מכוח הירושה אלא גם מכוח מעשי פְּנִיָּה. הצורך בדרשות אפולוגטיקה על שושלת שהלגיטימיות שלה מוכחת היטב מפסוקי המקרא, מעיד על התנגדות לה חרף לגיטימיות זו.

דרשות הסנגוריה על שאול, אם כן, קוראות תיגר על פרשנות נבואות הנחמה המתארות את שלטון בית דוד העתידי ומצביעות עליהן כמכוונות גם להנהגת ההווה. הן מציעות אלטרנטיבה שלטונית שתיבחר מכוח כישוריה ואופייה ולא מכוח ירושה.